

האוניברסיטה הפתוחה
התוכנית לתואר שני בלימודי תרבות
המחלקה לספרות, לשון ואמנויות
המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

מגדר וזכרון בכתבים אוטוביוגרפיים של לוחמות רזיסטנס: המקרה של ז'רמין טיליון

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך בלימודי תרבות"
רינת ברגל

רעננה

ספטמבר 2021

עבודה זו נכתבה בהנחיית: ד"ר דינה חרובי, אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר תמי עמיאל האוזר, האוניברסיטה הפתוחה

The Open University of Israel
Master's Program in Cultural Studies

Department of Literature, Language and the Arts
Department of Sociology, Political Science and Communication

**Gender and Memory in Autobiographical writings of Women of the
Resistance: The case of Germaine Tillion**

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Rinat Bergel

September 2021

Raanana

This dissertation was written under the supervision of Doctor Tammy Amiel-Houser,
The Open University of Israel and Doctor Dina Haruvi, University of Tel-Aviv

תודות

אני רוצה להודות מקרב לב למנחות שלי, ד"ר דינה חרובי וד"ר תמי עמיאל-האוזר, על אורח הרוח האינסופי שגילו כלפי במשך השנים האחרונות על הסיוע שהעניקו לי על כל צעד ושעל, ועל שעשו זאת תמיד ברוח טובה וברוחב לב. עצם הגשת העבודה הזו נזקפת, במידה רבה, לזכותן.

תוכן העניינים

2.....	תקציר
4.....	הקדמה
6.....	א. נשים ורזיסטנס
6.....	1. היסטוריה ונשים בריזיסטנס
8.....	1.1 כתיבת ההיסטוריה של הרזיסטנס
12.....	1.2 פעילות נשים בריזיסטנס דרך הפרספקטיבה המגדרית
14.....	2. ייצוגי נשים בכתיבה תיעוד וזיכרון של הרזיסטנס
15.....	2.1 הסמליות של השיח המגדרי בהקשר למלחמה
18.....	2.2 ייצוג ההתנגדות והכיבוש מבעד לעיניהן של נשות הרזיסטנס
23.....	2.3 המלחמה והרזיסטנס מבעד לעיניהן של ז'רמין טיליון
26.....	ב. ז'רמין טיליון – אשת רזיסטנס
26.....	1. ז'רמין טיליון – פרטים ביוגרפיים
29.....	2. הטקסטים המרכזיים של טיליון
32.....	3. מודל הכתיבה של טיליון
32.....	3.1 בין ה'אישי למדעי'
35.....	3.2 פרגמנטציה
38.....	ג. פעילות נשים בריזיסטנס על פי טיליון
38.....	1. הרזיסטנס כארגון נשי resister comme opposition
40.....	2. ההטרונגיות של ההתנגדות
41.....	3. לאומיות ופטריוטיות
45.....	4. אוניברסליות
46.....	5. אתנולוגיה ורזיסטנס
49.....	6. ידע ככוח – האתנולוגיה בשירות ההתנגדות
50.....	7. התנגדות באמצעות ידע במחנה
52.....	8. השרדות וסולידריות
56.....	ד. ביום שאחרי המלחמה – היסטוריה ועדות
60.....	ה. התנגדות באמצעות כתיבה אמנותית: האופרה Le Verfügbar aux Enfers
64.....	ו. הרזיסטנס בפנתאון - אידיאולוגיה והנצחה
65.....	1. בין זכרון פוליטי לקונצנזוס
68.....	2. בחירה קונצנזואלית?
69.....	3. נאומו של הולנד
58.....	3.1 הגיבור המת
59.....	3.2 נשים – סבל וכפרה
63.....	3.3 גיבורי העבר וחותרים על ההווה
65.....	3.4 נשים כסמל למוסר, הומניטריות ומסורת
67.....	3.5 הנצחת נשים או הנצחת סטריאוטיפים מגדריים?
81.....	סיכום
83.....	ביבליוגרפיה
89.....	Abstract

תקציר

בשנים שלאחר המלחמה, הייתה התעלמות, כמעט מוחלטת, מתרומתן של נשים לרזיסטנס. אחת הסיבות לכך היתה הנרטיב הגוליסטי ששלט בזיכרון הלאומי ושהכתיב הגדרת רזיסטנס צרה ומיליטריסטית. עם קריסתו של הנרטיב הזה, בראשית שנות השבעים, נפתחה הדרך לבחינה מחדש של תקופת המלחמה ולהופעתם של נרטיבים חדשים. נשים כותבות, שהיו חלק מהתנועה הזו, החלו להעלות על הכתב את זיכרונותיהן מתקופת המלחמה והעניקו פרשנות חדשה למציאות של שנות הכיבוש. בתחום כתיבת ההיסטוריה, השינוי הממשי באופן ההתייחסות לנשים ברזיסטנס החל בסוף שנות השמונים וראשית ה-90. מחקרים היסטוריים שהתפרסמו בשנים אלה, החלו להעריך מחדש את היקף מעורבותן של נשים ברזיסטנס ואת חשיבות תפקידן. התפתחות נוספת שיצרה פרספקטיבות מחקר חדשות, הייתה הופעתו של הגל השני של הפמיניזם אחרי 1968, שהציע מסגרת תיאורטית חדשה, לביקורת על הנרטיב ההגמוני מנקודת מבט מגדרית. מסגרת זו סיפקה כלים לבחינת תפקידן הסמלי של נשים בדמיון הלאומי ובשיח האידיאולוגי סביב המלחמה.

עבודה זו מבקשת לחקור את כתיבתה של אשת הרזיסטנס, ז'רמין טיליון, על ההתנגדות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בטקסטים שונים שלה שמתייחסים לפעילות ההתנגדות שלה. באמצעות העבודה אני מנסה להתחקות אחר הנרטיב שטיליון מעצבת ולבחון את השקפותיה לגבי מקומן של נשים ברזיסטנס. הבחירה בטיליון כמקרה בוחן קשורה לכך שכתביה מספקים לנו נקודת התבוננות מרתקת על זכרון המלחמה של נשות הרזיסטנס, שכן, הם נמצאים על נקודת המפגש בין מדע ספרות ועדות. טיליון שהוכשרה כאתנולוגית, ביקשה לבחון את הניסיון שלה מהמחנות בכלי המחקר שהיו ברשותה, אך לא הסתפקה במודל ה'מדעי' המוכר לנו, אלא ביקשה לשלב בו גם את קולם האישי של העדים.

הכתבים של טיליון מספקים לנו תיעוד יוצא דופן של אירגוני הרזיסטנס הראשונים, על אדמת צרפת הכבושה, על תפקיד הנשים ביצירת הארגונים הללו ועל מחויבותן העמוקה למאבק בנאצים. הטקסטים של טיליון גם חושפים בפנינו את אסטרטגיות ההתנגדות הייחודיות לנשים, כפי שאומצו על ידי טיליון וחברותיה על אדמת צרפת ובמחנה הריכוז רבנסברוק. אחד מגילויי ההתנגדות היוצאים מן הכלל, היא האופרטה *Le Verfügbar aux Enfers* (-פנויה בגיהנום), שטיליון כתבה ביחד עם חברותיה האסירות, במהלך מאסרה ברבנסברוק. האופרטה הזו, המתארת את מציאות החיים במחנה הריכוז, היא ביטוי צרוף של התנגדות לא רק כנגד הדיכוי הנאצי, אלא גם כנגד כל אלה המבקשים להתעלם מקולו של האינדיבידואל בשם הפרספקטיבה המדעית הרחבה.

היבט נוסף שעבודה זו מתייחסת אליו היא הקבלה של טיליון כגיבורת רזיסטנס והכנסתה לפנתיאון. העובדה שטיליון זכתה לקאנוניזציה והפכה לסמל לאומי, מספקת לנו קרקע פורייה להתבוננות באופן בו נשים זוכות למעמד של סמל לאומי ולאופן בו מובנית דמותן בזכרון הלאומי. טיליון נבחרה להיכנס לפנתיאון כחלק מתיקון היסטורי ששואף להנכיח נשים בזיכרון הקולקטיבי הצרפתי. אולם, הנרטיב שליווה את הכנסת ארונה של טיליון לפנתיאון, היה גדוש בתפיסות מגדר סטריאוטיפיות, הנפוצות בשיח החברתי ובדימיון הלאומי הצרפתי, ובתפיסת זיכרון של הרזיסטנס בה לנשים יש תפקיד מצומצם. במעמד הכנסתה לפנתיאון, טיליון הוצגה כקדושה נוצרית ודמותה עוצבה באמצעות שימוש בתכונות שנתפסות כינשיות', כגון: הקרבה עצמית והומניות. תפיסות ומסרים אלה אינם תואמים את תפיסת עולמה של טיליון.

הקדמה

ב-18 ביוני 1940, באולפן ה-BBC בלונדון, ישב הגנרל שארל דה גול מאחורי מיקרופון ונשא נאום לאומה הצרפתית. יום קודם לכן, נשיא צרפת החדש פטן הודיע מעל גלי האתר על כניעה לאויב הגרמני. המסר בנאומו של דה גול שהמלחמה לא נגמרה, וצריך להמשיך להתנגד, הפך מאז לאבן דרך בהיסטוריה של צרפת. דה גול סיים את דבריו במשפט :

“Quoi qu'il arrive, la Flamme de **la résistance** française ne doit pas s'éteindre et ne s'éteindra pas”¹ (appel de 18 juin)

כמה חודשים לאחר מכן, בפריז, איבון אודון (Yvonne Oddon), ספרנית ב-Musée de l'Homme וחברה באחד מארגוני ההתנגדות הראשונים על אדמת צרפת, הציעה לחבריה לקרוא לעיתון של הארגון המחתרתי בשם: **Résistance**. כפרוטסטנטית, היא זכרה שנשים פרוטסטנטיות שנכלאו, בגלל אמונתן, במגדל קונסטנס (Constance), במאה ה-17, חרטו מילה זו על קירות בית הכלא (A la recherche 145).

מילה אחת זהה ושתי קונוטציות שונות. עבור דה גול, איש הצבא, הרזיסטנס היה כח העמידה הצבאי של צרפת ה'אמיתית', אל מול האויב. באמצעות קונספט ההתנגדות, דה גול מיקם את עצמו בעמדת המגן הלגיטימי של צרפת האמיתית. מנגד, עבור אודון, הרזיסטנס סימל את כח העמידה של הנשים הפרוטסטנטיות שהיו בשולי החברה הצרפתית, ולמרות הדיכוי הקשה, סירבו להמיר את דתן. הפרשנות שנתן כל אחד מהשניים למילה הזו נבעה מהרקע שלו/ה, מעולמו/ה התרבותי, ממערכת הערכים האמונות שעיצבו אותה/ה כבן-אדם וכבת-אדם ומהזהות המגדרית שלו/ה.

בעבודה זו, אציע קריאה בטקסטים של ז'רמין טיליון תוך כדי התמקדות באופן בו ייצגה את ההתנגדות, בטקסטים שלה. גם אצלה, הייצוגים הללו הושפעו מהביוגרפיה האישית שלה, מעולמה התרבותי, ממערכת הערכים והאמונות שעיצבו אותה אבל גם מהאופן בו תפסה את העמדה של הנשים בחברה ואת תפקידן. אני ארצה להצביע על כך שלמרות שנהוג להציג את ההתנגדות של טיליון כמבטאת אידיאל פטריוטי חסר פשרות, הדומה לזה שמייצג דה גול, בהתנגדות שלה קיים גם אידיאל חתרני. טיליון, בדומה לנשים ההוגנטיות שלא נכנעו לדיכוי, ואשר העניקו השראה לחברתה איבון אודון, ערערה על מוסכמות והציעה מודל מחקרי חדש שערער על מודלים פטריארכליים. אידיאל ההתנגדות שלה, גם אם היא לא אמרה זו מפורשות היה קשור בעבודות לזהותה כאישה.

קריאה שכזו היא חשובה ומעניינת בעיקר לאור העובדה שעם הכנסתה לפנתיאון ב-2015, טיליון הפכה למייצגת של אידיאל רזיסטנס נשי. הנרטיב שהובנה סביב דמותה, כסמל לגבורה מנצח סטריאוטיפיים מגדריים ומייצג תפיסת זיכרון של הרזיסטנס בה הנשים ממלאות תפקיד מצומצם. אני רוצה להצביע על

¹ "בכל מקרה, הלהבה של ההתנגדות הצרפתית חייבת לא לכבות ולעולם לא תכבה".

כך שטיליון, בכתיבתה ובהגותה, התנגדה לתפיסות אלה והציעה נרטיב המכיר בתרומתן החשובה והחיונית של נשים לרזיסטנס.

העבודה שלי היא כטיפה בים הספרות הענפה העוסקת בכל ההיבטים הקשורים בטיליון: במחקרה האנתולוגי וההיסטורי, במעורבות שלה בקונפליקט הצרפתי-אלז'יראי, בקורות חייה יוצאי הדופן ובאישיותה. למרות זאת, למיטב ידיעתי, לא קיים מחקר המתמקד בטיליון, דרך בחינה של פעילות הרזיסטנס שלה וזכרון המלחמה שלה מפרספקטיבה מגדרית.

מבנה העבודה

העבודה הזו בנויה משישה פרקים. פרק המבוא מוקדש לבניית התשתית התיאורטית של המחקר בנושא נשים ורזיסטנס. במסגרתו, אני סוקרת את התפתחות ייצוגי ההתנגדות הנשית בזיכרון ובספרות ההיסטורית, בייחוד בעקבות התנפצותו של הנרטיב ההגמוני והופעתם של נרטיבים אלטרנטיביים, בראשית שנות השבעים (Rousso). כמו כן, הפרק עוסק בייצוגי מגדר בהקשר למלחמה ולתבוסה (Virigili ; Capdevila ; Pollard), בוחן את המקום שמאיישות נשים בזיכרון הלאומי (Landes ; Davis) ואת זיכרון המלחמה כפי שהוא מוצג מבעד לעיניהן של נשות הרזיסטנס (Gorrara).

הפרק השני מתמקד בדמותה ובפועלה של ז'רמין טיליון, ברזיסטנס ובתחום המחקר. כחוקרת, טיליון התמקדה בשני תחומי מחקר עיקריים: אתנולוגיה של חברות צפון אפריקאיות ומזרח תיכוניות ובמחקר היסטורי על מחנות הריכוז הנאציים. הטקסטים המרכזיים שלה, שאדון בהם בעבודה זו, עוסקים בזיכרון המחנות שלה (Ravensbrück ; Opérette) ובזיכרון פעילות הרזיסטנס שלה (Fragments; A la recherche). טקסטים אלה חושפים בפנינו את מודל הכתיבה המחקרית החדש והייחודי שהציעה טיון אשר מערער על מוסכמות המחקר ה'מדעי'—אובייקטיבי, הן מבחינת שיטות העבודה שהוא מאמץ והן מבחינת המבנה שלו.

הפרק השלישי בעבודה זו עוסק בזיכרון הרזיסטנס של טיליון. עיון בטקסטים של טיליון, חושף בפנינו מידע יוצא דופן של אירגוני הרזיסטנס הראשונים, על אדמת צרפת הכבושה, שניתן ללמוד ממנו על המעורבות העמוקה של נשים בארגונים הללו, ועל התפקידים הפיקודיים שמילאו בהם. בחינת הטקסטים של טיליון גם חושפת בפנינו את אסטרטגיות ההתנגדות הייחודיות לנשים, כפי שאומצו על ידי טיליון וחברותיה בצרפת ובמחנה הריכוז.

הפרק הרביעי עוסק בגישתה של טיליון לחקר ההיסטוריה, בעקבות הניסיון שלה במחנות. טיליון אימצה מודל מחקרי חדשה לכתיבת ההיסטוריה לא רק מפרספקטיבה רחבה ו'אובייקטיבית', אלא דרך הסיפורים

ה'אישיים' של אינדיבידואליים ושל קבוצות. היא סברה שזו הדרך הטובה ביותר לקבל ייצוג אותנטי של המציאות. מסיבה זו, טיליון עשתה שימוש רב בעדויות, ונתנה עדיפות לניסיון האישי כדרך להגיע אל האמת. בגישתה המחקרית החדשה, טיליון ערערה על עצם עיקרון ה'אובייקטיביות המדעית', שהיה האידיאל שיש לשאוף אליו, על פי הכשרתה ועל פי עמיתיה החוקרים.

הפרק החמישי דן באופרטה *Le Verfügbar aux Enfers* (פנויה בגיהנום), שטיליון כתבה במהלך מאסרה ברבנסברוק. האופרטה הזו, שהיא יצירה קולקטיבית של האסירות ברבנסברוק, מבטאת את המציאות במחנה הריכוז ומספקת מידע, על חייהן של האסירות הצרפתיות במחנה, מזווית שונה וחדשה. דרך האופרטה, טיליון מתייחסת לנושאים קשים ומביכים באמצעות שימוש בטון קליל, בהומור שחור, בשירים ובריקודים. האופרטה היא ביטוי צרוף של התנגדות כנגד הדיכוי הנאצי, וכנגד כל אלה המבקשים להתעלם מהקול האישי בשם 'המדע'.

הפרק השישי והאחרון דן בקאנוניזציה של ז'רמין טיליון. ארונה של טיליון הוכנס לפנתיאון יחד עם ארונותיהם של שלושה חברי רזיסטנס אחרים. הנרטיב שליווה את הכנסתה של טיליון לפנתיאון, הדהד תפיסות מגדריות שמרניות וייצוגים סטריאוטיפיים של גבריות ונשיות, הנפוצים בשיח החברתי ובדמיון הלאומי הצרפתי, מתקופת המלחמה ועד ימינו. התפיסות והייצוגים הללו מנציחים את האישה כסמל, באמצעות שימוש בארכיטיפים נשיים קלאסיים. אני טוענת שקיים פער רב בין הדימויים האלה לבין אישיותה פורצת הדרך של טיליון התפיסות והייצוגים שקידמה.

מבוא

א. נשים ורזיסטנס

1. היסטוריה ונשים ברזיסטנס

לאורך השנים, מלבד דמויות יוצאות דופן דוגמת זו של דניאל קזנובה (Danielle Casanova) או זו של ברטי אלברכט (Berty Albrecht), נשות הרזיסטנס היו בחזקת 'נעלמות' מהסיפור של הרזיסטנס (Thalmann). זאת למרות שמנתונים סטטיסטיים רשמיים עולה שנשים היוו בממוצע 12 אחוז מהחברים בארגוני הרזיסטנס השונים (Andrieu, Les résistantes 75).² נשים נעדרו גם מהזיכרון הקולקטיבי – ממוזיאונים, מהנצחה של ארגונים שונים ומסרטים ומההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של הרזיסטנס (Thébaud 14). על פי אנדריו, מתום המלחמה ועד אמצע שנות ה-90, התפרסמו ספרים מועטים שעסקו בהתנגדות נשית.³ מרבית הספרים הללו היו ספרי זיכרונות של נשות רזיסטנס, שרק מיעוט מביניהן בחן את פעילות ההתנגדות דרך העמדה הנשית הייחודית או ניתח את היחסים בין גברים ונשים, בצורה ביקורתית (Andrieu, Women 15).

אם כן, הקושי הראשוני בכתיבת ההיסטוריה של נשים ברזיסטנס היה קשור ל'אי נראותן' של הנשים הללו, כלומר, היעדרן מהתיעוד, עובדה שהקשתה על קבלת תמונה מלאה על אופי והיקף פעילותן של נשים. 'אי הנראות' הזו נבעה מהעובדה שלאחר השחרור, רשימות החברים בארגוני הרזיסטנס גובשו על ידי וועדות שהיו מורכבות בעיקר מגברים, מה שהשפיע, מן הסתם, על מספרן הנמוך של נשים ברשימות (Andrieu, Perspectives 72). היה קיים גם קושי ממשי באיתור הנשים, משום שמעבר ל'שמות המלחמה' שאימצו חברי וחברות הרזיסטנס, ואשר הקשו על זיהויים מאוחר יותר, אצל נשים התוספה גם בעיית שינוי השם עם הנישואין (Schwartz, Résistance 5). קושי נוסף היה מיעוט העדויות של הנשים עצמן. הנשים שמרו על שתיקה מסיבות שונות: מנטליות, הפנמת המוסכמות והקודים של המחתרת שדרשו דיסקרטיות מוחלטת, חשש מתגובות הסביבה להתנהגות 'לא מוסרית' או פשוט הדחקה שנבעה מטראומה (Schwartz, Gender 149-150). מסיבות אלה נשים רבות שהיו פעילות רזיסטנס נעדרו מתיעוד הרשמי ומתיעוד בכלל. (שם).

'אי נראותן' של נשים ברזיסטנס הייתה גם קשורה לעצם ההגדרה של המושג רזיסטנס. הגדרת הרזיסטנס שהייתה מקובלת עד שנות השמונים, הייתה צרה מדי בכדי לכלול את אופני הפעילות הייחודיים לנשים

² נתונים של ה-C.V.R. (Les de Combattants Volontaires de la Resistance)
³ קלייר אנדריו (Claire Andrieu) מעריכה את העבודות הללו כ-2 אחוז מכלל הספרים שעוסקים ברזיסטנס. Andrieu, Women

ברזיסטנס, והותירה את תרומתן במחשכים ללא הכרה היסטורית ורשמית ממספר סיבות. ראשית, נשים לא תמיד היו חברות רשמיות בהתנגדות המאורגנת, ולכן למרות תרומתן האקטיבית, הן לא נכללו בהגדרה של חברות רזיסטנס (Schwartz, Redefining 142). שנית, ההדגשה של הממד הלוחמני בהגדרת הרזיסטנס, הדירה נשים, משום שרק מעטות מהן השתתפו בפעולות קרביות (שם 143). על פי שוורץ, ההגדרה של הרזיסטנס הייתה גם תוצר של מאבק פוליטי פנימי ברזיסטנס, בין גוליסטים לקומוניסטים.⁴ ההיסטוריונים שאימצו את הנרטיב הגוליסטי התעלמו מפעילויות שבוצעו על ידי הקומוניסטים, בהן הייתה התגייסות משמעותית של נשים, במיוחד של עקרות בית (שם 149).⁵

אם כן, עובדת היעדרן של הנשים מהזיכרון וחוסר ייצוג של ההתנגדות הנשית בנרטיב ההיסטורי, עד סוף שנות ה-80 וראשית שנות ה-90, הייתה קשורה למחסור בתיאור, למחסור בעדויות של נשים ולשליטה הגברית בזיכרון הרזיסטנס. על מנת להבין את התפתחות המחקר על ההתנגדות הנשית, במהלך התקופה שלאחר המלחמה ועד ימינו, יש לשוב ולהתחקות אחר האופן בו התפתח והתעצב תחום הכתיבה ההיסטורית על הרזיסטנס, ועל האופן בו השפיע ושינה את התפיסות לגבי הרזיסטנס בכלל ולגבי פעילות נשים ברזיסטנס בפרט.

1.1 כתיבת ההיסטוריה של הרזיסטנס

ג'וליאן ג'קסון (Jackson 6) מזהה מספר שלבים בכתיבת ההיסטוריה של הרזיסטנס. השלב הראשון, בתקופה שבין השנים 1945-1965, בו ההיסטוריה של הרזיסטנס נכתבה בעיקר על ידי יוצאי רזיסטנס והיתה בעלת אופי היסטוריוגרפי, בלי ניסיון למצוא מסגרת פרשנית. הדמות הבולטת בשנים הללו בכתיבת ההיסטוריוגרפיה היה בעצמו איש רזיסטנס, הנרי מישל (Henri Michel). הוא עמד בראש הוועדה להיסטוריה של מלחמת העולם השנייה (Comité d'histoire de la deuxième guerre mondiale), גוף שנוצר ב-1944 על יד ממשלת דה גול הראשונה, והיה ממונה על יצירת הארכיונים של המלחמה (שם).⁶ מישל קידם את המגמה שאפיינה את השנים האלה, כלומר שמירה על קונצנזוס שהלך והתגבש, ואשר ביקש, בין השאר, לטשטש את החיכוכים והפערים בין הרזיסטנס 'הפנימי' (intérieure) לרזיסטנס החיצוני

⁴ לאחר המלחמה התרחש מאבק בין גוליסטים וקומוניסטים שכל אחד מהצדדים ניסה להירשם בזכרון הקולקטיבי כנציג הבלעדי של הרזיסטנס וכמי שבזכותו שוחררה צרפת.

⁵ הקומוניסטים הקימו, במרכזים עירוניים, וועדות עממיות של נשים שעסקו בהפצת תעמולה וגיוס נשים. בנושא של ההפגנות של עקרות הבית והקשר למפלגה הקומוניסטית ראו:

Jean-Marie Guillon, Les manifestations des ménagères : protestations populaires et résistance féminine spécifique.

⁶ ב-1980, הוא הפך להיות (IHTP) Institut d'histoire du temps présent

(extérieure) (Jackson, 8 ; Guillon 36).⁷ היחידים שערערו על הנרטיב ההגמוני היו הקומוניסטים, שטענו לדומיננטיות ברזיסטנס (Jackson, 8 ; Guillon 32).

הקונצנזוס הזה טופח על ידי דה גול, ובמרכזו עמד מיתוס הרזיסטנס, כלומר האדרת אלמנט ההתנגדות של הצרפתים במהלך שנות הכיבוש (Russo, Le syndrome). המיתוס שרוסו כינה בשם רזיסטנציאליזם (Résistancialisme), היה דרך התמודדות עם הטראומה שהותיר אחריו הכיבוש, ונועד לגשר בין החלקים השונים של החברה הצרפתית המקוטבת וללכד אותם סביב הרזיסטנס, כאידיאל משותף. דבר זה דרש הדחקה מוחלטת של זיכרונות שיתוף הפעולה של ממשלת וישי עם הנאצים. הקונצנזוס הזה, שהיה חלק ממה שכינה רוסו סינדרום וישי, התנפץ בראשית שנות ה-70, כשנרטיבים חדשים צפו, עלו ועימתו מחדש את החברה הצרפתית עם נושאים שהיו, עד אז, בגדר טאבו.⁸

המפץ הזה התרחש גם בתחום כתיבת ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה בצרפת, עם הופעתם של מחקרים שערערו על המיתוס הרזיסטנציאליסטי. הספר הראשון שהשפיע בצורה מרחיקת לכת על הזיכרון הצרפתי, היה זה של רוברט פקסטון (Robert Paxton), 'Old guard and new order' : Vichy France, שיצא לאור ב-1972.⁹ בספרו פקסטון הפריך את התפיסה שממשלת וישי רק נכנעה ללחצי הגרמנים, והציג את התזה שממשלת וישי קידמה באופן אקטיבי את העמקת שיתוף הפעולה עם הנאצים.¹⁰ מספרו של פקסטון, השתמע שהרזיסטנס היה מיעוט שולי מקרב האוכלוסייה הצרפתית (Jackson 12). בשנים הבאות, עם פתיחתם של הארכיונים הצרפתים, התפרסמו מחקרים נוספים שעסקו בממשלת וישי משלל היבטים (שם).

בתחום הכתיבה ההיסטוריוגרפית על הרזיסטנס ניתן לזהות שינויים איטיים. החל מאמצע שנות ה-60, הופיעו בקיעים בנרטיב הגוליסטי כאשר החלו להתפרסם חיבורים, של היסטוריונים קומוניסטים וסוציאליסטים שעסקו ברזיסטנס מנקודת מבט של הרזיסטנס הפנימי (Guillon 34-35, Jackson 16).¹¹ במהלך שנות ה-70, התפרסם הספר של קדוורד (R.H. Kedward), שהציג גישה שונה למחקר הרזיסטנס,

⁷ ארגוני הרזיסטנס שפעל בתחומי צרפת מכונים בשם הכולל, הרזיסטנס 'הפנימי', ואילו הארגון שפעלה מלונדון נקראה, הרזיסטנס 'החיצוני'. במהלך שנת 1942, תנועות הרזיסטנס שפעלו בשטח צרפת התאגדו בראשות הארגון בלונדון. דה גול האדיר כמובן את חלקו של הרזיסטנס החיצוני, שעמד בראשו מ-1940, בתרומה לשחרור צרפת.

⁸ נקודת ציון חשובה שרוסו מציין היא הסרט 'Le chagrin et la pitié' של Marcel Ophüls, שיצא לאקרנים בשנת 1971, והציג כרוניקה של העיר קליירמון פרן (Clermont-Ferrand), בימי הכיבוש. המסר שעלה מהסרט היה ששיתוף הפעולה עם הנאצים ומשטר וישי היה נפוץ בקרב התושבים, אם באופן אקטיבי ואם באופן פאסיבי. Russo, le syndrome 121.

⁹ ג'קסון מציין גם את סטנלי הופמן (Stanley Hoffmann) כמי שסיפק פרשנות בעלת אופי דומה ביחס למשטר וישי. ראה: 'Decline or renewal ? France since 1930' (1974).

¹⁰ בעקבות הספר הזה, הופיעו מחקרים חדשים ביניהם כאלה של הסטוריונים צרפתים שעסקו בשיתוף הפעולה של הצרפתים עם הגרמנים, דוגמת ספרו של פייר אזמה (Jean-Pierre Azéma) De Munich à la libération, וספרו של פסקל אורי (Pascal Ory) La France allemande, 1933-1945: paroles du collaborationnisme français.

¹¹ ספרי הזכרונות של הנרי פרנה (Henri Frenay) וקלוד בורדה (Claude Bourdet).

והתמקד בממד האינדיבידואלי, במקום להתמקד בממד המערכתי, כלומר, הציע ניתוח של הרזיסטנס מנקודות מבט של חברי רזיסטנס.¹² הוא בחן את המוטיבציות השונות להתנגדות והאופן בו תפסו את הרזיסטנס, באמצעות בחינת עדויותיהם של אנשי רזיסטנס. במהלך שנות השמונים, הגישה המניכאית ששלטה במחקר ואשר הציבה את הפרדיגמה של רזיסטנס מול שיתוף פעולה התערערה. בעקבות הפניית זרקור המחקר מהשלטון לאוכלוסייה, נפתחו פרספקטיבות מחקר חדשות (שם 13). המחקר של פייר לבורי (Laborie), הוא דוגמה מובהקת למגמה זו.¹³ לבורי התמקד בהתפתחות דעת הקהל של האוכלוסייה המקומית בחבל הלוט (Lot), בין השנים 1936, עד 1944.

השינוי הממשי במחקר על הרזיסטנס התרחש בסוף שנות ה-80 וראשית ה-90, בתקופה בה העניין ברזיסטנס התחדש.¹⁴ פייר לבורי דן במאמרו *Historiens sous haute surveillance* (היסטוריונים תחת פיקוח צמוד), בבעייתיות שהייתה קיימת בכתובת ההיסטוריה של הרזיסטנס, בהקשר הצרפתי, עד לשנות ה-80. הוא מציג את המתח בין הדור החדש של ההיסטוריונים לדור ההיסטוריונים-חברי הרזיסטנס וטוען שההיסטוריונים הותיקים, שתפסו את ההיסטוריה של הרזיסטנס כמונופול שלהם, התייחסו לבני הדור הצעיר בחשדנות וכאיום על הזיכרון. מעבר לוויכוח על הדיוק בעובדות, חברי הרזיסטנס טענו כנגד ההיסטוריונים הצעירים שאין ביכולתם להבין את ההיסטוריה משום שלא חיו אותה. לנוכח הקושי הזה, לבורי ניסה לזקק את משמעות התפקיד הכפול של ההיסטוריון כ'שומר זיכרון' (*sauve mémoire*) וכ'משבש זכרון' (*trouble mémoire*). כלומר, מצד אחד כשומר זיכרון, הוא צריך לא רק לבדוק את אמיתות העובדות, אלא לנסות לחשוף עובדות אחרות שמנסים להעלימן או להשתיקן. בו זמנית, הוא צריך תמיד לשמור על ביקורתיות לגבי הזכרון, כדי להפוך אותו לאובייקט של היסטוריה.¹⁵

¹² הספר 'Resistance in Vichy France' התפרסם לראשונה ב-1978, אולם, בגלל חוסר עניין ברזיסטנס תורגם לצרפתית רק עשור מאוחר יותר.

¹³ מחקרו העלה שהתושבים המקומיים התעשתו באופן יחסית מהיר מהכרת התודה לפטן. חוסר שביעות הרצון שלהם ממדיניות וישי ועיונותם כלפי הגרמנים שהלכה וגברה, תורגמו לפעילות התנגדות אקטיבית והתקוממות כוללת החל מאביב 1944, מספר חודשים לפני הפלישה של בעלות הברית לפרובאנס ב-15 לאוגוסט 1944.

Pierre Laborie, *Résistants vichyssois et autres : l'évolution de l'opinion et des comportements dans le Lot de 1939 à 1944* (1980).

¹⁴ בשנים הללו נערכו מספר משפטים של נאצים ומשתפי פעולה. קלאוס ברבי (Klaus Barbie), מי שעמד בראש הגסטאפו באיזור ליון, הועמד למשפט ב-1987, רנה בוסקה (René Bousquet), המזכ"ל של משטרת וישי, נרצח ב-1993, בטרם נפתח משפטו. פול טוביה (Paul Touvier), עמד בראש המיליציה באיזור ליון, משפטו נפתח ב-1992.

¹⁵ במאמר אחר, לבורי מסביר את התפקיד של ההיסטוריון בחשיפת עובדות שהושכחו והשתקו. Laborie, *Silence*.

את השינוי באופן כתיבת ההיסטוריה, וביחסים בין היסטוריונים ישנים לחדשים, בישרה האוטוביוגרפיה של ז'אן מולאן שנכתבה על ידי מזכירו האישי, דניאל קורדיה (Daniel Cordier) (Russo & Conan 212).¹⁶ ספרו של קורדיה, הוא עבודת סינתזה מדעית שהתבססה על חומר ארכיוני שהיה ברשותו ולא על עדויות (213). הוא חשף את המאבקים הפנימיים בצמרת הרזיסטנס, דבר שעלה לו במתקפה מצד חבריו לרזיסטנס, שהאשימו או בפגיעה באחדות ובזכרון הרזיסטנס (Russo & Conan 217; Jackson 19). ההתנגשות החזיתית הזו בין ההיסטוריה לזיכרון, הביאה ללידתו של עידן חדש בכתיבת ההיסטוריה של הרזיסטנס שערער על המונופול של חברי הרזיסטנס, ביחס להיסטוריה של הרזיסטנס (שם 212) תרמה לכך גם העובדה שבמהלך השנים הללו, ההיסטוריונים – חברי הרזיסטנס, החלו לפרוש ולפנות את מקומם לדור של היסטוריונים צעירים. שינויים אלה אפשרו אימוץ מסגרות מחקר חדשות והצבת שאלות חדשות שעד אז התקבלו כלא לגיטימיות (Jackson 19).

בעקבות הרוח החדשה במחקר ההיסטורי של הרזיסטנס בשנות השמונים ובראשית התשעים, גדל העניין והעיסוק בהתנגדות נשית, כמו גם בקבוצות שוליים אחרות, שנחקרו עד אז מהזיכרון, משום שלא היו חלק מהנרטיב ההגמוני.¹⁷ התפתחות נוספת במחקר שאפשרה את הכללתן של נשים בנרטיב ההיסטורי, הייתה קשורה בניסיונות ההגדרה מחדש של מושג הרזיסטנס, ועיסוק ב'התנגדות אזרחית' (Jacques Semelin).¹⁸ סמלן הגדיר את ההתנגדות כ'הליך מאבק ספונטני של החברה האזרחית באמצעים לא מזוינים, אם באמצעות התגייסות של מוסדותיה המרכזיים ואם באמצעות התגייסות לפעולה של האוכלוסיות שלה או באמצעות ההתגייסות לפעולה של שני הגורמים בו זמנית.¹⁹ הגדרתו החדשנית של סמלן הרחיבה את הגדרת הרזיסטנס שהייתה מקובלת עד אז, באמצעות התייחסות לצורות התנגדות אחרות, שלא במסגרת תנועות הרזיסטנס המאורגנות או ארגוני הלחימה (Maquis). הניסיונות להגדיר את הרזיסטנס מחדש כמו גם הסבת הפוקוס מהממד המערכתי של ההתנגדות אל פעילי ופעילות הרזיסטנס עצמם, איפשרו הכרה רחבה יותר בפעילות ההתנגדות של נשים והתייחסות לאופייה הייחודי של פעילות זו (שם 142).

¹⁶ קורדיה, שהיה סוחר אמנות בגמלאות החליט לכתוב את האוטוביוגרפיה לאחר שבמהלך תוכנית טלוויזיה בה השתתף, Les Dossiers de l'écran. הנרי פרנה (Henry Frenay), דמות בכירה ברזיסטנס, האשים את מולאן בכך שהיה סוכן כפול של הרוסים.

¹⁷ קבוצות אחרות הם זרים פרוטסטנטיים וכו'...

¹⁸ Jacques Semelin, Sans armes face à Hitler. La résistance civile en Europe, 1990

¹⁹ "[...] le processus spontané de lutte de la société civile par des moyens non armés, soit à travers la mobilisation de ses principales institutions, soit à travers la mobilisation de ses populations ou bien grâce à l'action des deux à la fois", Semelin 16

1.2. פעילות נשים ברזיסטנס דרך הפרספקטיבה המגדרית

מה הייתה, אם כן, אופי פעילותן 'הייחודית' של נשים ברזיסטנס? על פי שוורץ, מדובר היה בפעילויות מגוונות: חלק מהנשים, היו פעילות רזיסטנס, על פי המודל הגברי, כלומר פעילות ב'משרה מלאה' וירידה למחתרת. חלק מהן שילבו את פעילות הרזיסטנס עם שאר המחויבויות שלהן במסגרת תפקידן המסורתי כאימהות וכעקרות בית (Schwartz, Redefining 142). תחום האחריות שעליו היו מופקדות, בדרך כלל, הנשים כונה 'שירות סוציאלי' (Social service), כלומר סיוע בענייני תזונה, דיור, מסמכים מזויפים ושאר שירותים בסיסיים לחברי הארגון (שם 147). נשים אחרות השתמשו במקום עבודתן כבסיס לפעולות ההתנגדות. מקצועות שנחשבו 'נשיים' כגון: מורה, מזכירה, שוערת, פקידת דואר, עובדת משק בית, פקידה במשרדי ממשלה, סיפקו לנשים 'תשתית עבודה', כלומר, פתחו בפניהן גישה לצידוד, לאנשים ולמידע שיכלו לנצל לטובת הרזיסטנס (Schwartz, Redefining 144).

על פי שוורץ, בחינת הפעילות של נשים ברזיסטנס, דרך הפרספקטיבה המגדרית מעידה על טשטוש של תפקידי מגדר מחד גיסא, ועל ניצול ותמרון של תגיות מגדריות לטובת פעילות ההתנגדות (Schwartz, Partisans). שוורץ מציגה תמונה על פיה בראשית הפעילות המחתרתית, לא הייתה חלוקת תפקידים ברורה ומובחנת בין גברים ונשים, ורק מאוחר יותר התקבעו ה'תוויות' המגדריות ונשים שובצו לתפקידים שנתפסו כ'נשיים', כגון: אספקת מזון, ביגוד ומחסה ללוחמים (Schwartz, Partisans 127). היא מציינת את המקרים יוצאי הדופן של הנשים שנשאו בתפקידים פיקודיים או שנטלו חלק בלחימה מזוינת (שם 129). על פי שוורץ, על מנת שיוכלו לתפקד בסביבה גברית לחלוטין ובתפקידים שנתפסו כ'גבריים', הנשים שנטלו חלק בלחימה קיבלו סטטוס מגדרי חדש של 'גברים של כבוד', שאיפשר להן להתנהל באופן החורג מהמגבלות החברתיות שהוטלו עליהן כנשים (שם 135-138). לעומת זאת, נשים ברזיסטנס השתמשו בתוויות מגדריות גם בצורה הפוכה, כשניצלו את הדימוי שלהן 'כתמימות ובלתי מזיקות', בעיני הגרמנים, במטרה לזכות בחופש תנועה יחסי, עובדה שהפכה אותן לסוכנות קישור אידיאליות (שם 132). שוורץ מדגימה כאן כיצד, באופן פרדוקסלי, דווקא תכונת ה'אי-נראות' של נשים, שהייתה הסיבה העיקרית להיעדרן של מהתיעוד ואי לכך מהנרטיב, הייתה בגדר ייתרון, במסגרת פעילותן ברזיסטנס (Schwartz, Gender 135).

קלייר אנדריו (Claire Andrieu, Women in the French Resistance) בוחנת גם היא את האסטרטגיות המגדריות שאימצו נשים במסגרת פעילותן ברזיסטנס. על פי אנדריו, הנשים ברזיסטנס לא ייצגו אידיאל פמיניסטי מוצהר אלא חזון שמרני. מסיבה זו, היא טוענת, חוקרות פמיניסטיות לא מצאו עניין בנשות רזיסטנס ולא אימצו אותן בנושא מחקרי (Andrieu, Women 16). אנדריו מתבססת על התזה של מונה

אוזוף (Ozouf, Les Mots), וקושרת את חוסר המשיכה של נשות הרזיסטנס לאידאולוגיות פמיניסטיות, למקרה הייחודי של החברה הצרפתית, שבבסיסה הייתה טבועה האידאולוגיה האוניברסליסטית, שקידמה שיוויון ללא הבדל דת, גזע ומין. לדידה של אוזוף, האוניברסליזם הצרפתי הקל על השתלבות נשים בארגונים משותפים עם גברים, ולא דחפה אותן ליצור מסגרות משלהן (Andrieu, Women 17). על פי אנדריו, דווקא העמדה הכפולה של הנשים הצרפתיות, מחד גיסא, האוניברסלית ומאידך גיסא, הפרטיקולרית הנשית העמידה בפניהן אפשרות בחירה בין שתי אסטרטגיות כדי להשתלב בפעילות הרזיסטנס. הראשונה היתה השתתפות ברזיסטנס תוך כדי המשך מילוי התפקיד החברתי המסורתי שלהן כאמהות וכעקרות בית, כלומר, פעילותן נותרה בגבולות הבית – בספירה הפרטית. (Andrieu, Women 22). האפשרות השנייה שעמדה בפני הנשים הייתה חצייה של גבולות המגדר, בקלות יחסית, ואיוש קטגוריה מגדרית של 'אישה-גבר', קטגוריה ייחודית שאפשרה לנשים 'להסתנן' אל הספירה הציבורית כדי להשתלב במה שנתפס כ'עשייה גברית', כמו השתתפות בפעילות מבצעית (Andrieu, Women 24). לבסוף, טוענת אנדריו, ה'תרבות הכפולה' של נשים, כלומר היותן בו זמנית חלק מתרבות אוניברסלית ותרבות פרטיקולרית, העניקה לנשים הצרפתיות כלים טובים יותר לחדשנות ולערעור על המוסכמות. היא רואה בז'רמין טיון דוגמה מובהקת לאשה שהשתמשה באסטרטגיה כפולה זו (Andrieu, Women 23).

המתח הזה, בין האוניברסלי לפרטיקולרי, בין הציבורי לפרטי ובין האישי לפוליטי, התחדד בתקופת הכיבוש. בניגוד למלחמות העבר בהן הגברים יצאו לקרב והנשים נותרו בבית, המלחמה הנוכחית הביאה את החזית אל תוככי 'הבית', תרתי משמע, הבית הלאומי והבית הפרטי. (Andrieu, Women 17) טשטוש הגבולות הדיכוטומיים בין הפרטי לציבורי, בין הנשי לגברי אפשר לנשים להשתלב ביתר קלות בפעילות ההתנגדות, בלי שהדבר יהווה חצייה של גבולות מגדריים, לפחות לא באופן מוצהר. מציאות זו התבטאה באופן מובהק, בדרך בה נשים תיארו את המוטיבציה שהובילה אותן לפעולה. בראיונות איתן, מרביתן לא נטו לפרש את פעילותן כפעילות פוליטית, אלא הציגו את מעורבותן ברזיסטנס כאקט פטריוטי, כתגובה טבעית של הגנה על הבית הפרטי והלאומי מהכובש הגרמני (Diamond 120), או כמעשה הומני (Bard 444). ההתנערות שלהן ממוטיבציה פוליטית, אינה מפתיעה לאור זה שבתקופה שבין שתי מלחמות העולם, נשים היו משוללות זכויות פוליטיות ונוכחותן בזירה הציבורית, לא כל שכן בזירה הפוליטית, הייתה מזערית עד בלתי קיימת. מסיבה זו, נשות רזיסטנס שמרביתן, לא היו בעלות מודעות ואידאולוגיה פמיניסטית לא העלו בדעתן להתייחס לפעילות שלהן כפוליטית (שם). נשים אלה נטו לפרש את המונח 'פוליטיקה' באופן צר, כפי שהיה נהוג בתקופתן, כלומר, כקשור לתחום המדיניות או המפלגות.

למרות ההצהרות של נשות הרזיסטנס בדבר חוסר אידאולוגיה פוליטית, שוורץ טוענת בהשאלה מוירגינייה וולף, דווקא ה'מצב הפוליטי' של הנשים במובן הרחב של המילה הפך אותן למתנגדות

אידיאליות לממשל ולכיבוש. כלומר, השוליות החברתית שלהן ומעמדן נטול הזכויות הציב אותן בעמדה בה יכלו לזהות, לגנות ולהילחם בפאשיזם (Schwartz, Resistance 84). אנדריו מפתחת את הרעיון הזה ומתמקדת בעקרות הבית כשהיא מסבירה ששוליותן של הנשים, שנושלו מיכולת להשפיע ולעצב את הסדר החברתי והציבורי, איפשרה להן חופש פעולה רבה יותר. הווה אומר, הן נשענו, בראש ובראשונה, על השיפוט המוסרי שלהן, ולא על שיקולים פוליטיים צרים. כמו כן, הסטטוס החברתי שלהן ועמדתן מ'חוץ לחברה', הקל עליהן לחצות, ביתר קלות, את הקווים ולעבור לפעילות 'מחוץ לחוק'. שוורץ ואנדריו מציעות כאן ניסיון להסביר את הפרדוקס הנטוע בעובדה שהנשים שלא היו בעלות זכויות אזרחיות, לקחו על עצמן מיוזמתן חובות אזרחיות, באמצעות ההתנגדות לכיבוש הנאצי (Andrieu, Women 21).

העובדה שהנשים הצרפתיות היו נטולות זכויות אזרחיות ופוליטיות עד שנת 1944, היא מורשת ישירה של המהפכה הצרפתית. הנשים, למרות תרומתן למהפכה, לא זכו בעקבותיה למעמד של אזרחיות שוות זכויות. למרות זאת, בתקופה זו, נשים הפכו לסמל של הרפובליקה. מסיבה זו, הדיון באופן הייצוג של נשות הרזיסטנס, דורש מאיתנו לשוב ולהתחקות אחר שורשי ייצוגי הנשים והנשיות בשיח ובדימיון הלאומי מראשית המסורת הרפובליקנית הצרפתית.

2. ייצוגי נשים בכתיבה תיעוד וזיכרון של הרזיסטנס

הרפובליקה הצרפתית מיוצגת לא פעם על ידי דמות נשית, שמכונה גם מריאן, ייצוג ששורשיו במהפכת 1789 והוא המשך למסורת עתיקה, לייצוג ערכים נעלים ומופשטים כמו צדק וחירות באמצעות נשים (Maurice Agulhon). גיואן לנדס מצביעה על האופן הפרדוקסאלי בו הפכה האישה, נטולת הזכויות, לסמל של הרפובליקה. היא בוחנת ומנתחת כיצד ייצוגים ויזואליים של הגוף הנשי שימשו ככלי פוליטי בצרפת שלאחר המהפכה. היא מזהה ייצוג אמביוולנטי של האישה, מחד, בדמותה של האישה המושחתת והלא מוסרית כמייצגת של השלטון המלוכני הישן (L'ancienne régime) ומאידך, בדמותה של האישה הבתולית והטהורה כהתגלמות של הרפובליקה (Landes 73). ייצוג אחר שלנדס עוסקת בו הוא הרפובליקה כאישה חשופת חזה. היא טוענת שהייצוגים הארוטיים של המולדת, נועדו לגרום לאזרחים-גברים לתרגם את רגש התשוקה לרגשות פטריסטיים (Landes 168).

תפקיד סימבולי נוסף וחשוב של האישה, בשיח הלאומי והלאומני, הוא בעל משמעות אוניברסלית וקשור לייצודה הביולוגי כמולידה, ואי לכך כאחראית להמשכיות האומה (Nira Yuval-Davis 26-27). לעובדה זו יש השלכות ממרחיקות לכת על הגוף הנשי. שכן, הנשים כאחראיות על עתידה האומה, נושאות על עצמן את 'נטל הייצוג', הן הופכות לסמל של כבוד אישי וקולקטיבי בו זמנית, וגופן מסמל גבולות הקולקטיב (שם) (45-46). בהקשר הצרפתי, החל מהמאה ה-19, האובססיה הלאומית הדמוגרפית, קיבעה את האישה

בתפקיד האם המולידה, והפכה את הלידה והאימהות מעניין פרטי לעניין ציבורי ולחובה לאומית (Zancarini-Fournel 22).²⁰

תפיסת הייעוד הנשי והסימבוליות של הגוף הנשי בהקשר הלאומי קיבלו משמעות חשובה בעקבות התבוסה, הכיבוש והפגיעה בריבונות של העם הצרפתי. עובדה זו השפיעה על האופן בו הובנו הדימויים של הנשיות והגבריות, במהלך המלחמה ולאחריה, ועל התפקיד שאיישו נשים בנרטיב ההיסטורי והלאומי.

2.1 הסמליות של השיח המגדרי בהקשר למלחמה

תפקידן של הנשים כסמל לאומי שימש נדבך חשוב בשיח האידיאולוגי בצרפת של שנות המלחמה. התבוסה של צרפת קיבלה פרשנות מגדרית, ופטן סימן את הנשים כאחראיות לה, כמי שלא מילאו כראוי את תפקידן כמולידות את דור העתיד של האומה (Luc Capdevila & Fabrice Virgili). מירנדה פולארד (Miranda Pollard) עוסקת באופן בו הובנה השיח המגדרי, סביב התוכנית ל'מהפיכה לאומית' של ממשל וישי בראשות מרשל פטן, שהבטיחה לרפא ולתקן את צרפת המובסת באמצעות השבת הסדר המגדרי על כנו. על פי חזון של פטן, שיקומה של צרפת יתאפשר באמצעות השבת ה'היררכיה הטבעית' אל התא המשפחתי. כלומר, באמצעות השבת הנשים אל הספירה הפרטית למלא את ייעודן הביולוגי, כאימהות וכבנות זוג, והשבת הגברים אל תפקיד ראש המשפחה הפטריארכלית. פולארד מתחקה אחר האופן בו הובנה האתוס החדש של 'עבודה, משפחה, מולדת' (Travail, Famille, Patrie), שבטבורו ניצב התא המשפחתי הפטריארכלי, כאמצעי להשבת את האומה הצרפתית לעברה המיתי. אתוס זה נועד למחוק את הערכים האוניברסליים עליהם הושתתה המהפכה הצרפתית והאתוס הלאומי-רפובליקני (Pollard 4).

לוק קפדוילה (Luc Capdevila) עוסק גם הוא בשיח מגדרי, אך מתרכז בשיח ובייצוגים סביב גבריות ומיליטריזם בצרפת הכבושה. הוא טוען שהתבוסה הצרפתית לגרמנים, בראשית המלחמה נתפסה בעיני הצרפתים כפגיעה ב'גבריות', ומסיבה זו שיקום האומה הצרפתית נתפס והובנה כשיקום של ה'גבריות' הצרפתית הפגועה (Capdevila 427). מממשל וישי, אשר פורק מנשקו בעקבות ההסכמים עם הכובש הגרמני, לא יכול היה להציע לגברים את שיקום תדמיתם באמצעות לחימה, ולכן אידיאל הגבר ה'לוחם' הומר באידיאל הגבר ה'עמלי'. אידיאל זה משתקף בשיח כמו גם בכרזות מתקופה זו, המציגות את דמותו של הגבר הצרפתי העוסק בעבודה מאומצת (Capdevila 428-429). קפדוילה מצביע על כך שעל מנת לקעקע מעשים או ערכים מסוימים היה די להדביק להם 'תווית נקבית', על פי הגיון זה, עיתון משתף פעולה מדבר בגנות הדמוקרטיה כ'נשית' בעוד הפשיזם מוצג כבחירה ה'גברית' (430). באותו אופן, 'צרפת החופשית'

²⁰ קיום האיסור על הפלות, ומאוחר יותר חוסר הלגיטימציה של אמצעי המניעה הפקיע מנשים את הזכות לשלוט על גופן ועל פוריותן. מצב שהשתנה רק עם הלגיטימציה של ההפלות (Loi Veil 1975) ושל אמצעי המניעה (La loi Neuwirth 1967).
Zancarini-Fournel 26-27

ותנועות ההתנגדות אימצו אסטרטגיה דומה כשהציגו את הכניעה לכובש ושיתוף הפעולה כמעשה 'נשי', ולעומת זאת ההתנגדות הוצגה כהתנהגות 'גברית' נאותה (432). כלומר, גם בשיח של ממשל וישי וגם בזה של צרפת הלוחמת, הפטריוטיזם מובנה כבחירה ב'גבריות'. קפדוילה מתאר שיח בינארי המבוסס על הצמד 'גברי'-'נשי', כאשר מחד הגבריות זוכה לגלוריפיקציה בעוד ה'נשיות' מסמלת את מה שיש להכחיד. קפדוילה מסכם שללא קשר להשפעות שהיו בפועל לשיח המגדרי, שיח זה העיד בעיקר על עומק משבר ה'גבריות' בו הייתה נתונה צרפת כולה לאחר התבוסה לגרמניה. לדידו, מצגי האלימות והכוחנות בתום המלחמה, שהתבטאו בענישה חמורה כלפי נשים, היו תוצר ישיר של משבר זה. באמצעות הכנעה והשגת שליטה בגוף הנשי, ביקשו הצרפתים להתפטר מתסביך הגבריות שלהם (Capdevila 445).

פבריס וירגילי (Fabrice Virigili) בוחן גם הוא את ההיבט המגדרי בהקשר הסימבולי. וירגילי מחדד את הקשר הסימבולי ההדוק בין הגוף הנשי לבין האומה הצרפתית, בתקופה של דמדומי משטר וישי והשנים שלאחר המלחמה (1943-1946). הוא מנתח את תופעת גילוח הראש (Les tontes) של נשים שהואשמו בשיתוף פעולה עם האויב הנאצי, בתקופה שקדמה לשחרור צרפת ומיד לאחריו באמצעות ניתוח של ממצאים היסטוריים וייצוגים ויזואליים. לטענתו, למרות שנשים הוענשו, באמצעות גילוח שיער ראשן, משום שהואשמו בשלל צורות של שיתוף פעולה עם האויב, בתודעה הציבורית נחקקה הדעה שגילוח שיער הראש היה מנת חלקן של נשים שקיימו קשרים מיניים עם החיילים הנאצים (Virigili 23). הוא מצביע על כך שטקס גילוח הראש היה בעל ממד סימבולי בולט, סוג של ענישה גופנית שנועדה בו זמנית לשלול מהאישה את סימני הנשיות שלה ולהפקיע את הגוף הנשי מרשותה. באופן פרדוקסאלי, גילוח הראש היה אמנם אמצעי ענישה שנועד לשם 'טיהור של צרפת', מפשעי הכיבוש באמצעות סימון ה'נשי' האשם, אך בו זמנית הוא גם צפן בחובו את ניצני השיקום של האומה (Virigili 279). וירגילי מתאר מציאות בה הגוף הנשי תיפקד כאתר סימבולי באמצעותו ודרכו מוסדרות התפיסות האידיאולוגיות המנחות את האומה. על פיו, הביטוי לתופעה זו מצוי בשני הייצוגים המנוגדים של האישה בתום המלחמה: משתפת הפעולה, זו שקיימה מגעים עם כוחות האויב – סמל למשטר וישי, והנערה הבתולה הצעירה, בת הזוג והאם בעתיד – סמל לדמות הנשית הרפובליקנית (Virigili 320-321).

כפי שניתן לראות, שורשי ייצוגי הנשים והנשיות בתקופת המלחמה ולאחריה, נטועים במאה ה-18. את הייצוג הכפול של האישה מחד גיסא, כאישה המושחתת מבחינה מוסרית שמיניותה מאיימת על המשכיות האומה וערכיה, ניתן לזהות בדמותן של הנשים שהואשמו על ידי פטן בערעור על הסדר הפטריארכלי או לחלופין בדמותן של הנשים שהואשמו בשיתוף פעולה 'רגשי' בשל קשרים מיניים עם הגרמנים. מנגד, עומדת דמותן של הנשים שממלאות את התפקיד שהאומה הועידה להן כאמהות כמולידות או כסמל

לטהור ולשלמות האומה. דמותן של נשות הרזיסטנס כסמלים הובנתה בהתאם למודלים אלו, כפי שניתן ללמוד מהתבוננות בהנצחה של דניאל קזנובה וברטי אלברכט.

בתקופה הראשונה שלאחר המלחמה קזנובה,²¹ הוצגה על ידי המפלגה הקומוניסטית, כגיבורה הרואית שהקריבה את עצמה למען המולדת (Footitt 43).²² בייצוג שלה, הושם דגש על האקטיביות בדמותה ועל היותה מייצגת סוג חדש של נשים, מסר שנועד לשמש השראה לנשים ביחס לתפקיד האקטיבי שעליהן לקחת בשיקום צרפת (שם 44-45). אבל הדימוי המתקדם הזה פינה במהרה את המקום לדימויים שמרניים יותר ופחות 'מאיימים', כאשר החל משנת 1946, דמותה של קזנובה עברה טרנספורמציה והוצגה כקדושה לאומית (שם 46). בהמשך, טקסי ההנצחה שלה, והתיאורים המיתיים סביב מותה החלו להתכתב בצורה ישירה עם מסורות ופולחן של קדושים נוצרים (שם 47). אולם הטרנספורמציה לא הסתיימה כאן, שנה מאוחר יותר, גם דימוי זה הוסב, ובאופן פרדוקסאלי, קזנובה שלא הייתה אם לילדים יוצגה כאם המגינה על ילדיה (שם 49). בחינת ההנצחה של קזנובה מספקת לנו דוגמה מאלפת לאופן בו הבנית מודל הגבורה הנשית, שירתה ערכים שמרניים. כמו כן, באמצעות התבוננות בתהליך הטרנספורמציה של קזנובה כגיבורה, אנו עדים לאופן בו, לאחר המלחמה, גבולות המגדר שהיטשטשו במהלכה, הושבו על כנם.

המקרה של ברטי אלברכט מאיר צדדים אחרים באופן ההנצחה של נשות הרזיסטנס. אלברכט, ממקימות ארגון ה-Combat זכתה בעיטור הכבוד הגבוה ביותר Compagnons de la Libération, שמלבדה קיבלו רק עוד 5 נשים נוספות, ולמרות זאת דמותה נותרה תמיד אניגמטית (Ripa 137). הדבר אינו מקרי, אלברכט גילמה אידיאל נשי יוצא דופן, ביחס למוסכמות שהיו מקובלות בתקופתה. הדבר התבטא בראש וראשונה בחייה האישיים, שכן, היא עזבה את בעלה, התעשיין העשיר ועברה לגור בפריז עם שני ילדיה, כדי להקדיש את עצמה לפעילות פוליטית (שם 139). כמו כן, היא הציגה מודל יוצא דופן גם מבחינת המעורבות הפוליטית שלה עוד בטרם המלחמה, כפעילה במפלגה הקומוניסטית וכפמיניסטית נלהבת שקידמה את רעיון תכנון הילודה ושימוש באמצעי מניעה (שם 139-140). בתהליך הקאנוניזציה של אלברכט כגיבורת רזיסטנס, הפרטים הביוגרפיים "הבעייתיים" הללו, על אודות מחויבותה הפוליטית והפמיניסטית הועלמו וטושטשו, והושם דגש על מותה ההרואי במסגרת המאבק בנאצים (שם 137).²³

פרט נוסף שהועלם וטושטש מהביוגרפיה של אלברכט, במסגרת הנצחתה כגיבורה, היה קשור לנסיבות מותה. אלברכט התאבדה בתא הכלא. הגרמנים בחרו שלא לציין עובדה זאת, משום שהייתה בכך הודאה

²¹ קזנובה הייתה חברת המפלגה הקומוניסטית ואשת רזיסטנס שנספתה באושוויץ. הילרי פוטיט (Hilary Footitt) טוענת שייצוגיה של קזנובה והנצחתה בשנים שלאחר המלחמה, השתנו והתפתחו בהקשר לצרכים הפוליטיים של המפלגה הקומוניסטית וביחס לאופן בו התפתחה למלחמה הקרה.

²² פוטיט מסתמכת בעיקר על בטאון התנועה הקומוניסטית Femmes Françaises ולאירועים שאורגנו על ידי המפלגה.

²³ בתה של אלברכט, פרסמה ספר אוטוביוגרפי שנועד לתת ביטוי למחויבות הפוליטית לא רק ברזיסטנס אלא במאבקה למען נשים ולמען מאבק הפועלים. Gorrara 85

באוזלת ידם, ובכך שאלברכט שמה קץ לחייה במו ידיה (שם 142). עקב המסתורין שאפף את נסיבות מותה של אלברכט, במשך שנים רבות לאחר מכן, התרוצצו שמועות שראשה נערף על ידי הנאצים. האסוציאציה שעורר תיאור המוות האלים והברברי תרם לדימוי המרטירי שלה (Gorrara 89). לעומת זאת, דה גול שהיה מודע לעובדת התאבדותה, העדיף להכריז על אלברכט כמי שהוצאה להורג ביריה, כנראה משום שכאיש צבא, הוא ראה בהתאבדות סמל לתבוסתנות (Ripa 142). מבחינת המקרה של אלברכט, לעומת זה של פייר ברוסולט (Pierre Brossolette), גיבור רזיסטנס שהתאבדותו במאסר לא הושוותה, אלא הועלתה על נס, עולה השאלה מה היה נטוע בבסיס הסטנדרט הכפול הזה (שם). האם דה גול בחר להתכחש להתאבדותה של אלברכט משום שאישה השולחת יד בנפשה, כלומר אישה שמחליטה להחליט בעצמה על הדרך בה תמות, לא תאמה את הנרטיב הפטריארכלי שקידם.

פרט אחרון וחשוב שלא זכה לתשומת לב בהנצחתה של אלברכט היה חשיבות תפקידה בהקמה ובהנהגת תנועת הרזיסטנס Combat. אלברכט חסתה בצילו של מי שהיה בן זוגה בחיים כמו גם ברזיסטנס, Henri Frenay, זאת למרות שהחלה בפעילות התנגדות עוד בטרם חבר אליה בדצמבר 1940 (שם 141). ללא ספק, ההקטנה של חשיבות תפקידה של אלברכט שירתה את הנרטיב הפטריארכלי, שהדגיש את תפקידם הראשי של הגברים בשורות הרזיסטנס ותרומתם לשחרור צרפת.

כפי שניתן לראות, הבניית דמותה של אלברכט, כדי שתתאים למודל המקובל של הגיבורה הנשית, דרשה מחיקה כמעט מוחלטת של אישיותה ופועלה, ושמירה על מעטה המסתורין שאפף את פרטי חייה ונסיבות מותה. בתנאים אלה, ניתן לומר שלדמותה של ברטי אלברכט גיבורת הרזיסטנס לא היה הרבה מהמשותף עם ברטי אלברכט האישה, מלבד השם. לבסוף, באופן פרדוקסלי, תהליך ההנצחה של אלברכט כגיבורת התנגדות, היה כרוך בהעלמה מוחלטת של אידיאל ההתנגדות שגילמה בחייה ובמותה. דמותה של אלברכט, כמו זו של קזנובה, כגיבורת רזיסטנס, איישה את התפקיד שיועד לה בדימיון הלאומי, תוך כדי ציות למוסכמות מגדריות והתאמה לארכיטיפים נשיים קלאסיים.

2.2. ייצוג ההתנגדות והכיבוש מבעד לעיניהן של נשות הרזיסטנס

בשנים שלאחר המלחמה ובמהלך בשנות ה-50 וה-60, הסיפור של ההתנגדות הנשית סופר לאו דווקא דרך האקטיביזם על אדמת צרפת, אלא דרך סיפור הניסיון של נשות הרזיסטנס במחנות (Gorrara 19).²⁴

²⁴ מרבית הספרות המחקרית, מבעד לעיניהם של אנשי הרזיסטנס, ראתה אור בין השנים 1945-1951, מלבד מספר פרסומים יוצאי דופן שהדוגמאות הבולטות בהן הם פרימו לוי (Primo Levi), אלי ויזל (Elie Wiesel), חורחה סמפרון (Jorge Semprun) ושרלוט דלבו (Charlotte Delbo) Mannarino 22.

בתקופה זו, סיפור מחנות הריכוז זוהה בעיקר עם אנשי ונשות הרזיסטנס, ולא עם השמדת יהודים ומיעוטים אתניים אחרים (Mannarino). הסיפור הזה סופר מנקודת מבט צרפתית, מרבית העדויות היו של צרפתים ובצרפתית והיו קיימים מעט מאוד תרגומים משפות אחרות (Mannarino 18). דומיננטיות נרטיב המחנות של נשות ואנשי הרזיסטנס התבטאה, בין השאר, בהיקף החיבורים שנכתבו על אודות המחנות מהם שבו. כלומר מרבית הטקסטים של הגברים עסקו בבוכנוואלד, ומרבית הטקסטים של הנשים עסקו ברבנסברוק (Mannarino 17).²⁵ אנשי הרזיסטנס-ניצולי המחנות רצו לספר את סיפורם לבני דורם, ולא דווקא כזכרון לדורות הבאים. הם רצו לעשות זאת לשם עיקרון הצדק, ועל מנת להביא את האשמים לדין (Mannarino 20).

אולם, הנטייה הכללית של החברה הצרפתית, שהייתה בעיצומם של תהליכי הכחשה והדחקה של טראומת המלחמה, הייתה חוסר רצון ונכונות להקשיב לניצולים ולסיפוריהם. (Russo 41). בשנים הראשונות לאחר המלחמה, עד תום שנות הארבעים, ההדחקה לא הייתה מוחלטת וחלק מהניצולים הצליחו להשמיע את קולם ואפילו לפרסם טקסטים שעסקו בנושא המחנות (Mannarino 22). שני ספרים בולטים של כותבים גברים שעסקו בחיים במחנות מנקודת מבט של חברי הרזיסטנס ראו אור והפכו לקלאסיקות: ספרו של רובר אנטלם (Robert Antelme) 'המין האנושי' (L'Espèce humaine) וספרו של דוד רוסה (David Rousset) היקום הריכוזי ('L'Univers concentrationnaire') (גוררה 19). אולם, החל מראשית שנות החמישים, ההדחקה לא הותירה מקום לקולם של ניצולי המחנות (Mannarino 22). סביר להניח שהסיבה לכך נעוצה בכך שהעדויות שלהם איימו על תפיסת הזכרון הלאומי שהתגבשה, משום שהיו תזכורת להשלכות של שיתוף הפעולה של הצרפתים, ושל ממשלת וישי, ואיימו להעיר מרבצם שדים שהחברה הצרפתית ביקשה להותיר במחשכים. העדויות והספרים של חברי הרזיסטנס-ניצולי המחנות ערערו גם על תפיסת הזיכרון הלאומי הדומיננטית מראשית שנות ה-50 ועד סוף ה-60, משום שסדקו, במידה רבה, את הפרשנות המונוליטית של הרזיסטנס כארגון התנגדות מילטריסטי גרידא, ברוח התפיסה שקידם דה גול (שם 20).

אין פלא, אם כן, שנשים שביקשו לפרסם טקסטים שלהן, בשנות ה-50 וה-60, נתקלו בקשיים רבים. חיבורים של נשות הרזיסטנס ראו אור בעיקר בהוצאות עצמיות, או בהוצאות קטנות ובלתי ידועות

²⁵ בתקופה הראשונה לאחר המלחמה היו מעט מאוד עדויות לגבי מחנות המוות סוביבור (Sobibor) חלמנו (Kulmhof) טרבלינקה (Treblinka) מיינדק (Maidanek), בלז' (Belzec). אושוויץ היה מקרה שונה משום שהיה שם גמם מחנה עבודה (Mannarino 15). הסיבה המיידית לכך הייתה מספרם הזעום של היהודים ששבו מהמחנות. מתוך 76000 היהודים הצרפתים שגורשו למחנות שבו רק 2500 (3 אחוזים) בעוד שמתוך 63000 צרפתים שגורשו למחנות, לא בשל מוצא יהודי, שבו 38000 (60 אחוזים) (Mannarino 13). כמו כן, הניצולים היהודים התיישרו עם הנרטיב הפטריסטי של אנשי הרזיסטנס שורדי המחנות. Mannarino 21. החל משנות ה-70, הסיפור על הגירוש למחנות החל להיות מזוהה, בזיכרון הקולקטיבי, עם סיפור ההשמדה של היהודים (Wieviorka 33-34).

שהתמקדו בעיקר בספרות נשים (Gorrara 19). באקלים הזה, ספר כמו של אשת הרזיסטנס, מישלין מורל Micheline Maurel, 'Un camps très ordinaire',²⁶ המבוסס על ניסיונה ממחנה הריכוז, היה יוצא דופן משום שהופץ על ידי הוצאת ספרים מוכרת ומכובדת Les Editions de Minuit.²⁷ על פי גוררה, הספר של מורל המתאפיין בסגנון דיווחי, דומה יותר לעדות שנועדה לחרוט בזיכרון את קיום המחנות ואת הקורבנות שלא שרדו אותם (Gorrara 19). התחושה הזו, של חובת ההנצחה של מי שלא שרד את מחנות הריכוז, עולה מעדויות וטקסטים רבים אחרים שפורסמו בתקופה לאחר המלחמה (Mannarino 19).

שרלוט דלבו (Chalotte Delbo), סופרת ואשת רזיסטנס ששרדה את אושוויץ-בירקנאו ואת רבנסברוק, כתבה את הספר הראשון שלה בטרילוגיית אושוויץ כבר עם שובה מהמחנה ב-1946, אולם הספר ראה אור רק ב-1965.²⁸ בראיון שהעניקה לאחר יציאת הספר, היא סיפרה שהסיבה לכך נבעה מהנטייה שלה לפרפקציוניזם (Tacher 93). אולם ב-1961, במכתב שכתבה למכרה שלה, היא ציינה במפורש שהניסיונות שלה לפרסם את כתב היד שלה עלו בתוהו ושהמוציאים לאור דחו אותה וטענו שהקהל שבע מחומרים מסוג זה (Dunant 609). ספרה של דלבו 'Aucun de nous ne reviendra' (-איש מאיתנו לא ישוב) ראה אור לבסוף, במסגרת סדרת ספרים שנקראה Femme ועסקה ביצירות של נשים (שם).²⁹ הספר הופץ בסיוע ארגון הידידים של שורדי אושוויץ (Amicale d'Auschwitz), אך קהל הקוראים שלו היה מוגבל והסתכם בעיקר בבני משפחותיהם של ניצולי מחנות (שם).

הספר של דלבו היה יוצא דופן, משום שבניגוד לטקסטים אחרים של נשות רזיסטנס, שהיו בגדר עדויות, הטקסט שלה הצליח לתרגם את הניסיון האישי שלה במחנות ליצירה ספרותית מתוככמת. ייחודו של הספר נבע מהדרך המקורית והפואטית, בה הבנתה את רעיון מחיקתו של העצמי במחנה (Gorrara 20). הספר היה חדשני לא רק בשל איכויותיו האמנותיות אלא גם בשל הנרטיב שייצג. דלבו עסקה לא רק בגורלן של נשות הרזיסטנס במחנות, אלא השמיעה גם את קולם של קורבנות אחרים של הנאצים, והדגישה את הייחוד של גורל היהודי בשנות המלחמה, על ידי ייצוג ההשמדה השיטתית של היהודים במחנות (Tacher 95). נושא שעד אז לא היווה חלק מהזיכרון הקולקטיבי הצרפתי ומהשיח הרשמי (שם).

בסוף שנות ה-60 ובראשית שנות ה-70, מספר התפתחויות חשובות בישרו על שינוי אמיתי בתחום הכתיבה האוטוביוגרפית של נשים. ההתפתחות הראשונה הייתה קשורה לדה-מיסטיפיקציה של נרטיב

²⁶ מישלין מורל הייתה אסירה במחנה נויברנדנבורק Neubrandenburg שהיה שלוחה של מחנה רבנסברוק.
²⁷ Les Editions de Minuit, הוא בית הוצאה לאור שהוקם במהלך הכיבוש על מנת להוציא לאור יצירות שקידמו מסר של התנגדות לכיבוש (Gorrara 16-17).

²⁸ החלק השני של הטרילוגיה, Une connaissance inutile יצא לאור ב-1970, והחלק השלישי שלה Measure de nos jours שנה מאוחר יותר.

²⁹ הספר התפרסם בהוצאת Gonthier בעריכת Colette Audry. בשנה זו צוינו 20 שנה לתום המלחמה והיא התאפיינה בריבוי פרסומים ובהוצאה לאור של טקסטים שהיו קשורים למלחמה, בהם גם חיבורים של ניצולי מחנות.

הרזיסטנציאליזם והופעתם של נרטיבים חדשים ביחס למלחמה, בראשית שנות השבעים. כחלק ממגמה זו, הופיע זרם חדש בתרבות בשם 'rétro', אשר ביקש לבצע הערכה מחדש לשנות המלחמה (Les années 'noires') דרך ספרות, קולנוע, עיתונות ואמנות (Russo 149). גם כותבות נשים היו חלק מהזרם הזה, ופרסמו טקסטים אוטוביוגרפיים שעסקו, ברוח הזמן, בנושאים כגון שיתוף פעולה וענישה, אשמה קולקטיבית ומחנות ריכוז (Gorrara 43).³⁰ סופרת דוגמת מרגריט דוראס (Marguerite Duras), ויולט מוריס (Violette Maurice) ופרדריק מורה (Frédérique Moret), שאתגרו את המיתוס הרזיסטנציאליסטי, והציעו ייצוגים חדשים של נשים חדשים בהקשר של שנות המלחמה (שם).

ההתפתחות השנייה הייתה הופעתו של הגל השני של הפמיניזם, בשנות ה-70. הגל הזה השפיע על חקר ההיסטוריה ועל הכתיבה הספרותית, הן מבחינת ההתעניינות בהיסטוריה של נשים ובתכנים שבאים מעולמן, והן ככלי לניתוח וכאמצעי ליצירת מסגרת תיאורטית חדשה, המאפשרת ביקורת על הנרטיב ההגמוני מנקודת מבט מגדרית. השפעת הגל הזה ניכרה גם בניסיון של כותבות פמיניסטיות למצוא אופנים חדשים של שימוש בשפה (Gorrara 22-23). דוגמה מובהקת לכך ניתן למצוא אצל הסופרת וחברת הרזיסטנס קלרה מלרו (Clara Malraux), שבשני הכרכים האחרונים בסאגה האוטוביוגרפית שלה, ניתן לזהות השפעה ברורה של התיאוריות הפמיניסטיות, מבחינת הביקורת על הפטריארכיה ומבחינת השימוש בשפה (שם 61). ההתעוררות הפמיניסטית התאפיינה גם בהופעתן של דמויות נשים אקטיביסטיות ואינטלקטואליות משפיעות אשר תרמו לעלייה בעניין בספרות נשים (שם 23). בתי הוצאה לאור ידועים שזיהו את פוטנציאל הרווח החלו לפרסם אוספים מיוחדים שנכתבו על ידי נשים ויועדו לנשים. כמו כן, נוסדו הוצאות לאור חדשות שהתמחו בספרות נשים (שם 24). עובדה זו סייעה בידי נשים כותבות לפרסם טקסטים שכתבו לאחר המלחמה, או לחלופין לאזור אומץ ולהעלות את זיכרונותיהן על הכתב (שם).

זריקת מוטיבציה נוספת עבור גברים ונשים, חברי רזיסטנס לשעבר, לעלות את זיכרונותיהם על הכתב, הייתה קשורה בתופעת רביזיית ההיסטוריה של המלחמה (révisionnisme), שהביטוי הבולט ביותר שלה הוא הכחשת שואה, ושזכתה להד ציבורי נרחב, בסוף שנות ה-70 ובמהלך שנות ה-80 (שם 28). הרביזיוניסטים, לא רק הכחישו את ההשמדה ההמונית, אלא גם תקפו את ארגוני הרזיסטנס וביקשו לערער בטוהר המניעים שעמדו מאחורי ההתנגדות. באמצעות פרסום הטקסטים שלהם, שהתבססו על ניסיונם האישי, ביקשו חברי וחברות הרזיסטנס לתת מענה לטענות אלה (שם).³¹ גם אירועים כמו משפט

³⁰ גוררה מציינת את הטקסטים האוטוביוגרפיים של מרגריט דוראס (Marguerite Duras) – 'הכאב' (La douleur), של פרדריק מורה (Frédérique Moret) – 'יומן של צרפתייה רעה' (Journal d'une mauvaise Française) ויולט מוריס (Violette Maurice) – 'הקירות המנופצים' (Les murs éclatés).

³¹ מכחישי השואה למיניהם ניצלו את 'רוח הזמן' עם עלייתם של נרטיבים חדשים ביחס לשנות המלחמה בשנות ה-70 וה-80, כדי לזכות בלגיטימציה לרעיונות שלהם אותם הציגו כפרשנות מחדשת של ההיסטוריה (Rousso 181). רוסו מתעכב בעיקר על הקשר בין תיאוריות ההכחשה של פוריסון (Faurisson), שהיה אחד מהקולות הבולטים בזרם המכחישים בסוף שנות השבעים

של קלאוס ברבי (Klaus Barbie) וקו ההגנה שאומץ על ידי צוות סנגוריו ואשר כלל השתלחות ברזיסטנס, דירבנה את מי שהיו חברות רזיסטנס לספק את הגרסה שלהן להתרחשויות בצרפת תחת הכיבוש (שם).³²

לוסי אוברק (Lucie Aubrac) התייחסה למשפט ברבי כאירוע שהביא אותו לידי ההחלטה לכתוב את זיכרונותיה מהרזיסטנס (שם).³³ ספרה האוטוביוגרפי של אוברק *Ils partiront dans l'ivresse* מספק זווית חדשה לבחינת פעילות נשים ברזיסטנס וייצוגיה. דוגמה לכך היא הבחירה של אוברק, באופן מוצהר, לבחון את תקופת המלחמה דרך פרספקטיבה מגדרית, באמצעות תיחום המסגרת הנרטיבית של סיפורה בתשעת חודשי הריונה. דוגמה אחרת לאימוץ פרספקטיבה מגדרית היא האופן בו הדגישה אוברק את ריבוי הזהויות של נשים ברזיסטנס, שנבע מריבוי התפקידים שלהן כבנות זוג, כאמהות (שם 39). באמצעות הטקסט האוטוביוגרפי שלה, בו תיארה אוברק את הדרך בה יזמה והוציאה לפועל את מבצע החילוץ של בעלה מידי הגסטאפו, היא מיקמה את עצמה כגיבורה אקטיבית, והדגימה את האסטרטגיות המגדריות שאימצו נשות הרזיסטנס לשם מינוף הפעילות שלהן (שם 41).³⁴

לסיכום, גוררה מצביעה על השינוי שהתחולל בכתובה האוטוביוגרפית של נשות הרזיסטנס, אחרי שנת 1968. השינוי הזה נבע מהפרשנות החדשה שהן העניקו למציאות המלחמה והכיבוש, מתוך העמדה הייחודית שלהן כנשים בארגונים מחתרתיים (שם 130). חלק מהן, דוגמת אוברק, ידעו לתעל את העניין שעוררה עליית הנרטיבים החדשים כדי להשתמש במגדר ככלי קונספטואלי לניתוח (שם). אחרות חקרו סוגיות שלפני כן שנדחקו לשוליים, ותרגמו את ניסיוןן ממחנות הריכוז ללקחים ביחס למציאות העכשווית שחיו בה (שם). באופן כללי, העיסוק של נשות הרזיסטנס בהתעצבות העצמי הנשי בקונטקסט של המלחמה, מערער על נרטיב הרזיסטנציאליזם, שנוטה לשבץ אותן בתפקידים סטראוטיפיים ופאסיביים של קורבנות מלחמה, אמהות או בנות זוג (שם). ולמרות זאת, טוענת גוררה, מלבד המקרה יוצא הדופן של קלרה מלרו, הדור של נשות הרזיסטנס לא אימץ, באופן מפורש, פרספקטיבת ניתוח פמיניסטית (שם 131).³⁵

וראשית ה-80 (שרוסו מעדיף לכנות *negationists* ולא *révisionnistes*, כדי להדגיש שלא מדובר בפרשנות מחודשת ולגיטימית של ההיסטוריה) לבין הרצון של הניצולים, העדים, ארגונים שונים וחלקים גדולים מהקהילה היהודית לשבור את השתיקה ולהעיד על ההשמדה ורצח העם היהודי. Roussio 182

³² קלאוס ברבי, היה קצין אס אס שעמד בראש הגסטאפו באיזור ליון והיה זה שנתן את ההוראה לעצור, לענות ולהוציא להורג את ז'אן מולאן. בשנת 1987, הוא נשפט בצרפת על פשעים כנגד האנושות.

³³ סנגוריו של ברבי האשימו את בעלה של אוברק בהלשנה שהובילה למאסרו של ז'אן מולאן.

³⁴ אוברק שבעלה היה אסור בידי הגסטאפו בליון, השתמשה בעובדת הריונה כדי להערים על הגרמנים ולהתחזות לאשה שנכנסה להריון מחוץ לנישואין. באופן זה, היא קיבלה אישור מהגרמנים להינשא לבעלה וניצלה את העברתו "לטקס הנישואין" כדי למלטו מבית הכלא.

³⁵ גוררה ממתייחסת למקרה יוצא הדופן של אשת רזיסטנס והסופרת קלרה מלרו (Clara Malraux), אצלה היא מזהה מודעות פמיניסטית אמיתית.

2.3. המלחמה והרזיסטנס מבעד לעיניה של ז'רמין טיליון

ז'רמין טיליון האתנולוגית וחברת הרזיסטנס כתבה ופרסמה חיבורים על הניסיון האישי שלה משנות המלחמה, כבר עם שובה ממחנה הריכוז ב-1946 והמשיכה בכך לאורך כל חייה. היא דוגמה מייצגת לנשות הרזיסטנס שסיפור ההתנגדות שלהן סופר בעיקר דרך הניסיון שלהן במחנות. עבור טיליון, הייתה זו בחירה מודעת להקדיש את עצמה דווקא לכתיבה על המחנות ולהותיר את הכתיבה על הרזיסטנס לאחרים. היא מנסחת את הבחירה הזו בבהירות בפתיחה למאמר פרי עטה שהתפרסם ב-1958, ושבאופן יוצא דופן, עוסק בארגון הרזיסטנס אליו השתייכה:

“Depuis treize ans, j'espère que quelqu'un écrira l'histoire de notre organisation de résistance, afin de ne pas être obligée de le faire moi-même” (Première Résistance 106)

טיליון טוענת שהיא שלחה ידה בכתיבה על ארגון הרזיסטנס, שהייתה ממייסדיו, מחוסר ברירה, משום שאחרים לא עשו זאת. קשה לענות על השאלה מדוע מיעטה טיליון לפרסם חיבורים בנושא פעילות הרזיסטנס שלה. הסברה הראשונית היא שכחוקרת, טיליון העדיפה להתמקד בתחום המוגדר והמובחן של המחנות. ניתן להקיש זאת מהעובדה שבמשך השנים הראשונות שעסקה במחקר על שיטות הכליאה וההשמדה של הנאצים, היא זנחה לחלוטין את תחום העיסוק המקורי שלה, אתנולוגיה של צפון אפריקה. סביר להניח שטיליון הייתה מתייחסת אל פרק הרזיסטנס בחייה בפירוט רב יותר, אילו הייתה מוציאה לפועל את כוונתה לכתוב חיבור שיכרוך יחד את הניסיון שלה משנות המלחמה ואת הניסיון שלה ממלחמת אלז'יר, אולם, היא זנחה את הפרויקט הזה שכל מה שנותר ממנו היא בעיקר ההקדמה (Fragments 43). צבטן טודורוב (Tzvetan Todorov) מעלה את הסברה שהפרויקט נזנח, משום שטיליון ידעה שאם תוציא אותו לפועל היא עלולה להיות בקונפליקט עם עמיתה, שהאידיאל המחקרי שלהם היה השאיפה לאובייקטיביות מוחלטת. זאת משום שהפרויקט שלה היה אמור לגלם את גישתה החדשה לחקר מדעי החברה, גישה המשלבת בין החוויה הסובייקטיבית למדע. (שם 27). ההקדמה הזו, כמו גם מרבית החומרים האחרים שכתבה טיליון בנושא הרזיסטנס, ראו אור רק בשנים האחרונות לחייה ולאחר מותה, ביוזמת טודורוב, שעמד בראש אגודת הידידים של ז'רמין טיליון, ושעמל על פרסום חיבורים מהארכיון האישי שלה.³⁶

למרות היקפם המצומצם של הטקסטים שכתבה טיליון על פעילות הרזיסטנס שלה, בחינה שלהם מציעה לנו התבוננות מרתקת במאפיינים הייחודיים להתנגדות הנשית. כמי שהייתה חלק ממינוע זעום, של Les pionniers de la résistance (חלוצי הרזיסטנס), טיליון מספקת לנו מידע יקר ערך על הדומיננטיות של

³⁶ מדובר בעיקר על קובץ מאמרים שלה, בעריכתו של טודורוב שפורסם ב-1999, A la recherche du vrai et du juste: A propos rompus avec le siècle. ועל קובץ הטקסטים האוטוביוגרפיים שלה Fragments de vie, גם הוא בעריכת טודורוב, שיצא לאור כשנה לאחר מותה ב-2009.

נשים בארגוני הרזיסטנס הראשונים, ועל תפקידן החשוב והמרכזי ביצירת התשתית לארגוני המחתרת הראשונים על אדמת צרפת. למרות טיליון לא בוחרת בפרספקטיבה מגדרית, האופן בו היא מציגה את נשות הרזיסטנס כנשים אקטיביות, שייצרו תגובה מיידית לכיבוש, יש בה ערעור על הנרטיב הגוליסטי-מילטריסטי.

טיליון מתארת את ההתנגדות הנשית גם בתוך מחנות הריכוז. היא חקרה לעומק את מחנה הריכוז לנשים רבנסברוק (Ravensbrück), נושא מחקר ששייך, באופן ברור, לתחום ה'היסטוריה של נשים', במובן הראשוני שלה. כלומר, היסטוריה ששואפת לתעד את העבר של לפחות 50 אחוז מהמין האנושי, ושלא זכתה להתייחסות משמעותית לפני סוף שנות ה-60 (Hufton 236). המחקר הזה, שאת הגרסה הראשונה שלו פרסמה טיליון כבר ב-1946, מנכיח נשים בנרטיב ההיסטורי הרבה לפני עליית הגל השני של פמיניזם. גם בהקשר של מחנה הריכוז, טיליון מספקת לנו תיעוד וניתוח של אסטרטגיות ההתנגדות הייחודיות לנשים.

על הערך החשוב שיש למידע הזה, כמקור ידע לגבי התנגדות נשים במחנות, ניתן ללמוד ממאמרה של אנדריו (Andrieu) מוקדש להתנגדות של אסירות ברבנסברוק: 'Réflexions sur la Résistance à travers l'exemple des Françaises à Ravensbrück'. חלק גדול ממאמר זה מבוסס על טקסטים של טיליון ועל ניסיונה האישי. גם ההיסטוריונית קריסטיין בארד (Christine Bard), נשענת על הטקסטים של טיליון כמקור חשוב לשם הבנה וניתוח הקיום במחנות הריכוז, מפרספקטיבה מגדרית. בארד מצביעה על מחסור במחקרים העוסקים בסיפורן של נשים במחנות הריכוז (Bard 1). היא מייחסת מגמה זו לחוסר הנוחות להתייחס לנושא כמו מחנות הריכוז מפרספקטיבה של הבדלים בין המינים והבדלי מגדר הנובעת, מתוך התפיסה שבמציאות הקיצונית של מחנות הריכוז העיסוק בהבדלים הללו הוא מיותר וחסר תועלת (שם 3). בארד מתייחסת אל טיליון כדוגמה לחוקרת שנותנת ייצוג לביטויי מיניות ולשלילה של מיניות במחנות, כמו גם לתופעות כמו זנות והומוסקסואליות, ובצורה זו, מספקת דוגמה לפרטיקולריות של החוויה הנשית במחנות הריכוז.³⁷

ניתן לראות שהטקסטים של טיליון, על מחנות הריכוז, מספקים כר פורה לניתוח פעילות נשים ברזיסטנס והקיום במחנות, מנקודת מבט מגדרית. מסיבה זו, יש מקום להמשיך להעמיק ולבחון את ייצוגי ההתנגדות בטקסטים שלה על המחנות כמו גם בטקסטים שלה על הרזיסטנס. בנוסף לכך, העניין בטקסטים של

³⁷ בארד טוענת שלעובדה שחלק משלילת האנושיות של האסירים והאסירות במחנות הריכוז עברה דרך שלילת המיניות ותפיסת המגדר שלהם/ן, כפי שהעידו ניצולים/ות, יש משמעות חשובה מבחינה מחקרית. זאת משום שהיא מספקת לנו את התובנה שהמשטר הנאצי טיפל במי שסומנו כגורמים מזיקים או מסוכנים, ללא הבדלים על בסיס מין. אולם, אין בעובדה כדי לשלול את הצורך להציב שאלות לגבי מין ומגדר. Bard 3

טיליון נובע גם מסגנון הכתיבה הייחודי שלהם, המציע מודל היברידי, המשלב היסטוריה עדות וספרות, אישי ומדעי, ומספק לנו זווית התבוננות שונה וייחודית על תקופת המלחמה והכיבוש הנאצי.

ולבסוף, טיליון מעוררת עניין בשל מעמדה כסמל לאומי. עם השנים היא הפכה לדמות מופתית בזיכרון הלאומי הצרפתי ובמאי 2015, ארונה הוכנס לפנתיאון. ווד (Wood) וטודורוב (Todorov) טוענים שההערכה כלפי טיליון נבעה מכך שעשתה את כל הבחירות הנכונות בצמתי ההיסטוריה (Wood 6)³⁸; היא התנגדה באופן פעיל לכיבוש הנאצי החל מימיו הראשונים; היא התנגדה לעינויים באלזיר; היא יצאה כנגד מחנות הכליאה והחינוך מחדש במשטרים טוטליטריים; היא ניסתה ליצור תשתית חברתית חינוכית כדי לשפר את חייהם של תושבי אלזיר; היא השכילה לנהל דיאלוג עם מנהיגי המאבק לשחרור אלזיר מהשלטון הקולוניאלי הצרפתי, לפני שהייתה למהלך הזה לגיטימיות. במידה רבה, טיליון היא הייצוג של צרפת האידיאלית. בחינת האופן בו התקבלה דמותה של טיליון, יכול לספק לנו תובנות על ייצוג נשים בזיכרון הלאומי הצרפתי.

³⁸ ננסי ווד משתמשת בבסיס לטענתה באמירה של צבטן טודורוב, ומרחיבה אמירה זאת באבחנה שנכונות בחירותיה של טיליון נבעה מכך שלא חששה לשנות את דעתה והשכילה לבחון כל פעם מחדש את ערכיה ואמונותיה לאור תפיסת האמת והצדק.

ב. ז'רמין טיליון – אשת רזיסטנס

1. ז'רמין טיליון – פרטים ביוגרפיים

ז'רמין טיליון נולדה ב-1907 באלגרה (Allègre), למשפחה בורגנית מהפרובינציה. אביה לואיסין (Lucien) היה שופט שלום (magistrat). הוא גם עסק בצוותא עם אימה אמילי (Emilie) בכתיבה של סדרת מדריכים בנושא 'חבלי ארץ בצרפת' (Régions de France).³⁹ לאחר מותו של האב בטרם עת, המשיכה האם בכתיבת סדרת מדריכים נוספת בנושא ארצות אירופה, עיסוק שאפשר לה להמשיך ולפרנס את בנותיה המתבגרות ז'רמין ופרנסואז (Forget & Wood 12). טיליון העידה שאימה הותירה לה ולאחותה חופש מוחלט בבחירת מסלולי לימודיהן (Traversée 16).

לאחר סיום לימודיה התיכונים, החלה טיליון בלימודי ארכיאולוגיה, פרהיסטוריה והיסטוריה של האמנות ב-Ecole du Louvre, בו זמנית השתלבה במסלול ללימודים קלטיים ב-Sorbonne וב-Ecole pratique des Hautes Etudes (Forget & Wood 12). במהלך לימודיה, היא התוודעה למרסל מוס (Marcel Mauss) מי שנחשב לאבי האנתרופולוגיה הצרפתית, והחלה פוקדת את השיעורים שלו ב-Collège de France וב-Institute d'ethnologie. העניין שלה בהיסטוריה של הדתות הוביל אותה ללימודים אצל המזרחן לואי מסיניון (Louis Massignon), מי שהפך מאוחר יותר למנחה שלה בעבודת הדוקטורט ולחבר קרוב (שם). בשנת 1934, בהמלצת מרסל מוס, היא נשלחה על ידי L'Institut international des langues et des civilisations africaines למשימת מחקר אתנוגרפית ב-Aurès.⁴⁰ הייתה זו משימת המחקר הראשונה מבין ארבע, שטיליון לקחה על עצמה בין השנים 1934 ו-1940, ובמסגרתן שהתה כארבע שנים במצטבר בחבל ארץ זה, לשם מחקרה שעסק בשבט השאווייה (Chaouia), שבט ברברי (Berbère) נודד למחצה. עבודת המחקר הזו הייתה הבסיס לעבודת הדוקטורט שלה שעסקה במיפוי מלא של השבט החל מהגנאלוגיה שלו, דרך מהמבנה החברתי, ועד לאמונות ולמסורות שלו.⁴¹

בראשית יוני 1940, בתום שליחות המחקר הרביעית שלה, טיליון שבה לצרפת. ב-17 ליוני, צרפת הכריזה על כניעה לגרמניה, וטיליון החליטה שעליה 'לעשות דבר מה' באופן מיידי.⁴² מספר ימים לאחר מכן, היא יצרה

³⁹ מדובר על חלק מאוסף Guides bleus בהוצאת הספרים Hachette.

⁴⁰ חבל ארץ הררי בצפון-מזרח אלז'ר.

⁴¹ חלופת מכתבים בנושא עבודת הדוקטורט בין המנחים של טיליון לואי מסיניון ומרסל מוס כוללת תיאור מקיף של העבודה ומסמכים שנלוו לה, התפרסמה באוסף המאמרים שהוקדש לטיון. לואי מסיניון מונה כתב עת בן 700 עמודים, 700 עמודים של רשימות הכוללים סקירה של כל בני השבט, תמונות ומחברות עבודה נוספות. Todorov 267-280.

⁴² ב-17 ביוני, מרשל פטן (Maréchal Pétain) מי שעמד בראש הממשלה הצרפתית הכריז על הכניעה הצרפתית לגרמניה ברדיו. זה היה אקורד הסיום לקרבות שהחלו ב-10 למאי (בפועל המלחמה הוכרזה כבר בספטמבר 1939, עם פלישת גרמניה לפולין). ב-22, נחתם הסכם הכניעה וצרפת חולקה לשני חלקים: החלק הצפוני והחלק המערבי עברו לשליטתה הישירה של גרמניה הנאצית וכונה מעתה 'צרפת הכבושה'. החלק הדרום מזרחי של צרפת נשאר בידי הממשלה הצרפתית בראשות פטן וכונה האיזור החופשי (zone libre).

קשר עם קולונל בגמלאות, פול הואה (Paul Huet), והשניים החליטו ביחד להקים תשתית ראשונית לפעילות מחתרית. כדי להסוות את פעילותם, הם הפיחו חיים בארגון לא פעיל בשם האיחוד הלאומי של הלוחמים הקולוניאליים (Union nationale des combattants coloniaux) (Fragments 131). תוך זמן קצר, טיליון והואה טוו קשרים ושיתופי פעולה עם גרעיני התנגדות נוספים, דוגמת זה של חבריה של טיליון, האתנולוגים ממוזיאון האדם (Musée de l'Homme) (שם), או זה שהתגבש סביב קולונל דה לה רושה (Colonel de La Rochet), שהיה מקורב להואה (שם 140). לאחר ה'שחרור', טיליון העניקה לארגון את השם 'רשת מוזיאון האדם', כמחווה לחבריה האתנולוגים שנתפסו והוצאו להורג על ידי הנאצים.

באוגוסט 1942, טיליון נעצרה בעקבות פעילותו של רוברט אלש (Robert Alesch),⁴³ כומר צרפתי שחדר לשורות אחד מארגוני המחתרת, עימם הייתה טיליון בקשר. היא הוחזקה במעצר, בבתי סוהר בצרפת, במשך 14 חודשים, עד לגירושה למחנה הריכוז רבנסברוק (Ravenbrück) בגרמניה, באוקטובר 1943. במהלך תקופת כליאתה במחנה, היא השתייכה לקטיגוריה Nacht und Nebel (NN – לילה וערפל). קטיגוריה אליה השתייכו אסירי ואסירות רזיסטנס רבים, ואשר נוצרה על ידי הגרמנים כחלופה להוצאה להורג. מי שנכלל בקטיגוריה זו נכלא או גורש למחנות תוך כדי שמירה על מעטה סודיות מוחלט, כדי לטשטש כל זכר לקיומו. (Wood 112). אימה של טיליון, שנעצרה מיד אחריה באוגוסט 1942, הגיעה גם היא לרבנסברוק בינואר 1944, ונרצחה שם בתא הגזים ב-2 למרץ 1945. ב-23 באפריל 1945, טיליון ואסירות צרפתיות אחרות שוחררו מהמחנה על ידי הצלב האדום השבדי, בעקבות משא ומתן שניהל לורד ברנדוט (Bernadotte) עם הימלר (Himmler) (Lacouture 200).⁴⁴ לאחר תקופת החלמה בשבדיה, ביולי של אותה שנה, טיליון שבה לצרפת (Fragments 245).

לאחר המלחמה, עם שובה מהמחנות אחת המשימות הראשונות של טיליון הייתה פירוק ארגון הרזיסטנס Réseau de musée de l'Homme. הייתה זו עבודה חשובה מאין כמוה, משום שבעקבותיה חברי וחברות הארגון קיבלו הכרה רשמית כחלק מהרזיסטנס, ובני משפחותיהם של חברי וחברות רזיסטנס שנספו היו זכאים לקצבת שארות (A la recherche 116). במסגרת עבודת הפירוק, טיליון העמיקה את ידיעותיה על הארגון ושלוחותיו ונחשפה למידע חדש שלא היה ידוע לה בזמן אמת, בשל אופי הפעילות המחתרתית שדרש דיסקרטיות, סודיות ומידור של מידע (Blanc, Au commencement 454).

⁴³ אלש שימש כסוכן סמוי עבור שירות המודיעין הגרמני (abwehr).

⁴⁴ לורד ברנדוט היה דיפלומט שבדי ששימש מתווך בניסיונות המשא ומתן בין הימלר לבעלות הברית. הוא הצליח לחלץ מהימלר את ההסכמה לשחרר אסירים ממחנות הריכוז עוד בטרם הכניעה הנאצית.

בשנים האלה, טיליון הקדישה את גם עצמה לאיסוף עדויות, לתיעוד ולמחקר של המחנות. ב-1947, היא החליטה לעזוב את המחלקה לאתנולוגיה ב-CNRS⁴⁵ ולהסתפח למחלקה להיסטוריה מודרנית, כדי להתמסר למחקר בתחום זה (Fragments 357). לאחר המלחמה, היא הקימה עם חברותיה, האסירות לשעבר את ארגון ה-ADIR, הארגון הלאומי של אסירות הרזיסטנס (Organisation National des anciennes déportées et internées de la résistance), ארגון שהיה מיועד באופן בלעדי לנשים ושם לעצמו מטרה ליצור רשת תמיכה וסיוע עבור החברות בו, הבאה לצדק של פושעי מלחמה ושימור זיכרון המחנות (Mezzasalma).⁴⁶ ארגון נוסף שהצטרפה אליו טיליון באותן שנים היה ה- CICRC (Commission internationale contre le régime concentrationnaire), שמטרתו הייתה לחקור את התנאים במחנות ובמתקני כליאה, כדי לעורר מודעות ציבורית ולמחות כנגד שיטות דיכוי אכזריות של משטרים טוטליטאריים ברחבי העולם.⁴⁷

בנובמבר 1954, זמן קצר אחר פרוץ אירועים האלימים באלז'יר, שהיוו את אות הפתיחה למלחמת אלז'יר, טיליון נשלחה לשם על ידי משרד הפנים הצרפתי, כמשקיפה. לאחר תום המשימה הזו, היא נשארה באלז'יר ויזמה שם את הקמתם של מרכזים חברתיים-חינוכיים (Centres sociaux), במטרה לשפר את מצבם הסוציו-אקונומי הקשה של האוכלוסייה המקומית באלז'יר (Vidal-Naquet & Davis 143). המציאות שנחשפה אליה בתקופה הזו, גרמה לטיליון להתגייס למאבק כנגד מדיניות העינויים של צרפת כלפי האסירים האלז'יראים. בנוסף לכך, היא ניסתה לקדם מגעים עם מנהיגי ה-FLN, התנועה לשחרור לאומי של אלז'יר, בניסיון להגיע להסכמים להפסקת מעגל הטרור והאלימות (Lacouture 290-301).

בשנים שלאחר סיום מלחמת אלז'יר, טיליון שבה לעיסוקה המקורי כאתנולוגית, והקדישה את עצמה למחקר אתנוגרפי של המגרב ולהוראה במסגרת ה-EPHE (École Pratique des Hautes Études) (Forget & Wood 27). היא המשיכה להיות פעילה בארגונים להגנה על מיעוטים ולסיוע למהגרים (שם 29). טיליון זכתה בפרסים ובאותות רבים. היא הלכה לעולמה בשנת 2008, בגיל 101.

⁴⁵CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) הוא מוסד ציבורי שמקבל מימון ממשלתי ועוסק בכל תחומי המחקר האקדמי.

⁴⁶ בפועל ה-ADIR היה המשכה הישיר של התארגנות נשית מ-1944, בשם Amicale des prisonnières de la Résistance (APR), שמטרתו הייתה לסייע לחברות הרזיסטנס ששבו מהמחנות. Mezzasalma 49.

⁴⁷ ארגון שהוקם על ידי דוד רוסה (David Rousset) שהיה לוחם רזיסטנס שגורש למחנות בגרמניה. Mongin 65-66.

2. הטקסטים המרכזיים של טיליון

טיליון פרסמה ספרים ומחקרים בשני תחומים מרכזיים: חברה ותרבות בצפון אפריקה והמזרח התיכון, והיסטוריה של מלחמת העולם השנייה. בעבודה זו אתרכו בחיבוריה של טיליון ביחס למלחמה ולא בטקסטים האתנולוגיים שלה. עם זאת, אתייחס בקצרה לטקסטים האתנולוגיים המרכזיים שלה, משום שיש בהם בכדי לשפוך אור על מסלול החיים של טיליון, על תחומי העניין שלה ועל כתביה ועמדותיה בנוגע להתנגדות ולמגדר. אחד מהחיבורים האלה הוא 'L'Algérie en 1957', אותו פרסמה עם שובה מאלז'יר, ב-1957,⁴⁸ ואשר בדומה לחיבור 'Les Ennemis complémentaires' (האויבים המשלימים) שפורסם שנה לאחר מכן, עוסק בקונפליקט הפוליטי באלז'יר. הטקסט מציג ניתוח של הקונפליקט הצרפתי-אלז'יראי, דרך ההיכרות של טיליון עם החברה באלז'יר מהתקופה שקדמה למלחמה העולם השנייה, והשוואתה למציאות שנחשפה אליה ב-1954. התזה שטיליון מציגה בו היא שהחברה האלז'יראית הפכה לענייה ונחשלת, עקב הגידול המהיר של אוכלוסייתה, והיא מציגה את הפתרון למצב זה נעוץ בפיתוח הכלכלי של אלז'יר, תחת חסות צרפת (Pierre Vidal-Naquet, la justice 215). החיבורים הללו עוררו על טיליון את זעמם של אנשי שמאל אנטי קולוניאליסטיים, שתקפו את טיליון על חוסר הבנה וחוסר התייחסות לרקע ההיסטורי והפוליטי שהובילו להתקוממות האלז'יראית.⁴⁹

ספר נוסף של טיליון בתחום המחקר האתנולוגי שראוי לאזכרו בשל התייחסותו למעמד הנשים הוא: 'Le harem et les cousins' (1966). בספר זה, טיליון מנתחת את המבנה החברתי ודפוסי הנישואין האנדוגמיים (כלומר עם בני זוג מהקבוצה הקרובה) באגן התיכון, וטוענת שהם הגורם העיקרי למעמדן הנחות ודיכוי של נשים בחברות אלה. בשנת 2000, בעזרת הרשימות שנותרו ברשותה ממשיות המחקר באלז'יר, היא כתבה את הספר *Il était une fois l'ethnographie*. במסגרתו, ניסתה טיליון לשחזר את מה שלמדה וראתה בתקופות השהות שלה באלז'יר, בין השנים 1934-1940. מדובר בעצם במה שהיה אמור להיות חלק מעבודת הדוקטורט שלה, שנעלמה ברבנסברוק.

הטקסטים שבהם אתרכו בעבודה זו, הם החיבורים של טיליון שמתייחסים לפעילותה ברזיסטנס ולתקופת מאסרה במחנה הריכוז בגרמניה. הראשון שבהם הוא הטקסט רבנסברוק (Ravensbrück), המתעד את חיי האסירות במחנה הריכוז ומנסה לפצח את ההגיון שעמד מאחורי מנגנון הכליאה, הניצול

⁴⁸ הטקסט פורסם קודם לכן בכתב העת של ה-ADIR 'פנים ושמות' Voix et Vissages תחת הכותרת: L'Algérie en 1956, כטקסט שמטרתו הייתה להסביר לחבריה ולחברותיה של טיליון מהרזיסטנס ומהמחנות את מהות הקונפליקט.

⁴⁹ פייר וידאל-נקה מסביר שהחוגים הקולוניאליים השתמשו בספריה של טיליון כדי להצדיק את אחיזתם באלז'יר. הוא גם מציין גם את המהפך במחשבתה של טיליון, שחזרה בה והכירה בשאיפות הלאומיות של אלז'יר, ותמכה במתן עצמאות לאלז'יר (Vidal-Naquet, La Justice 216-217) על הביקורת כלפי טיליון, מצד מחנה הקולוניאליסטים והאנטי קולוניאליסטים ניתן ללמוד גם במאמרו של Olivier Mongin, ובביוגרפיה של טיון שכתבה Nancy Wood.

וההשמדה הנאצי. הספר התפרסם בשלוש מהדורות. הראשונה שבהן התפרסמה ב-1946, תחת השם 'A la recherche de la vérité' (בחיפוש אחר האמת), כחלק מאוסף של עדויות קצרות יותר, וכללה בעיקר עובדות שטיליון ואסירות אחרות תיעדו, בתקופת מאסרן במחנה ואת הניסיון לנתח אותן.⁵⁰ טיליון תיארה את הגרסה הזו של רבנסברוק כ: "מידע מקוטע, שהיה עדיין ספוג בשטף המציאות (trempé dans le flou) du réel) אך דקדקני, ונטול כל מה שנראה לי אישי" (Ravensbrück 12). הגרסה השנייה של החיבור ראתה אור ב-1972. הספר זה כלל היקף מידע רחב יותר, שהיה פרי המחקר שערכו טיליון וחברותיה, בשנים שלאחר המלחמה. הוא לא מתבסס רק על עדויות האסירות, אלא גם על עדויות ממשפטים של פושעי מלחמה נאציים ועל מידע ארכיוני. טיליון מסבירה את פרסומה של המהדורה השנייה כתגובה לתופעת הכחשת ההשמדה ההמונית במחנות (Ravensbrück 18).⁵¹ הספר הזה הציע גם מסגרת השוואתית, באמצעות התייחסויות למחנות כליאה אחרים, כמו גם באמצעות הנספח על חיילי ה-SS, בקונפליקט הצרפתי-אלזיראי (Vidal-Naquet, Réflexions 139-140).

המהדורה השלישית של רבנסברוק, אליה אתייחס בעבודה זו, ראתה אור ב-1988. היא מספקת לנו מידע רב על ההתנגדות של נשים במחנות הריכוז. טיליון מסבירה את ההגיון שעמד מאחורי כתיבת המהדורה החדשה כצורך בפרספקטיבה חדשה ואקטואלית שעומדת במבחן הזמן (Ravensbrück 21). היא מבהירה שבמהדורה זו, היא נותנת פחות משקל לממד הזיכרון וההנצחה, שאפיין את המהדורות הקודמות, ויותר לממד ההיסטורי. כלומר, טיון מבקשת להתבונן ולנתח את "השיטה" שאימץ עם מסוים, בנקודת זמן מסוימת, על מנת להשמיד את מי שהיו "מיותרים" מבחינתו (שם). היא מבקשת לעשות זאת, תוך כדי אימוץ מסגרת עבודה השוואתית, על מנת להגיע לתובנות שיש להם תוקף רחב יותר, לגבי מערכת ההשמדה הנאצית (Ravensbrück 21). המגמה הזו התבטאה בין השאר גם בנספחים של מהדורה זו שמוקדשים להשמדה ולחדרי הגזים, לא רק ברבנסברוק, אלא גם במחנות נאציים אחרים.⁵² המהדורה השלישית של רבנסברוק היא הביקורתית ביותר והאישית ביותר מבין שלושת המהדורות (Vidal-Naquet, Réflexions 140 ; Wood 150).

האופרטה 'Le Verfügbar aux Enfers' (פנויה בגיהנום), שהיא למיטב ידיעתי, היצירה הפואטית היחידה של טיליון, הוגדרה על ידי דונלד ריד (Donald Reid) כרבנסברוק הרביעי (Reid 142). לטענתו, בניגוד

⁵⁰ Cahiers de Rhône, no 65 1946

⁵¹ טיליון מציגה את רבנסברוק כ'מחנה להשמדה איטית', בניגוד למחנות כאושוויץ שהיו 'מחנות להשמדה מהירה' (Ravensbrück 22). על הרקע הזה, טיליון וחברותיה, האסירות לשעבר, ניהלו קונפליקט ארוך עם היסטוריונים שטענו שלא הייתה השמדה ברבנסברוק, או לחלופין שדובר בתופעה שולית שלא ניתן להשוות אותה לזו שהתרחשה במחנות במזרח אירופה. ההיסטוריונית Olga Wormser-Migot ייצגה את התפיסה הזו בעבודת הדוקטורט שלה: Le système concentrationnaire nazi שהתפרסמה ב-1968. במהלך שנות השבעים, התרחבה תופעת הכחשת השואה וההשמדה

⁵² הנספחים שנכתבו על ידי אניס פוסטל ויניי (Anise Postel-Vinay) ופייר סרד' שומוף (Pierre Serge Choumoff) עוסקים בהשמדה בגז, ברבנסברוק, בהרטהיים (Hartheim), במטהאוזן (Mauthausen), בבוכנוואלד (Buchenwald) ובדכאו (Dachau).

לשלוש הגרסות הראשונות שנעות על הציר בין הממואר וההיסטוריה, 'Le Verfügbar aux Enfers' מבטאת נאמנה את מצב ההתנגדות התמידי בו הייתה שרויה טיליון במחנה (שם). היצירה הקולקטיבית שנכתבה בסתר על ידי טיליון וחברותיה האסירות בסתיו 1944, עוסקת במציאות חייהן של האסירות הצרפתיות במחנה, ומשלבת פזמונים ושירים, בהתאם לז'אנר הסאטירי (Opérette-revue) אליו היא משתייכת.⁵³ שמה של היצירה, 'Le Verfügbar aux Enfers' מתכתב עם שמה של האופרטה של ז'אק אופנבך מ-1858 Orphée aux Enfers (Jacques Offenbach) (אורפיאוס בשאול).⁵⁴ קטעים מהאופרטה התפרסמו לראשונה במהדורה השלישית של רבנסברוק והיא יצאה לאור בגרסתה המלאה בשנת 2005. זהו טקסט יוצא דופן, הן משום הקונטקסט בו נוצר, והן משום שהוא מציע לנו הצצה למחשבה של טיליון דרך ז'אנר אמנותי, ללא הפילטר המדעי-מחקרי. האופרטה לא הוצגה במחנה, אבל נקראה והושרה, בקרב חוג חברות של טיליון (Andrieu, Introduction 18). ססיל קסנה (Cécile Quesney) טוענת שהיצירה מלכתחילה לא נכתבה כדי להיות מוצגת, אלא הייתה יותר בגדר עבודת כתיבה-פרפורמנס קולקטיבית של האסירות ולמען, שהוצאה לפועל בניצוחה של טיליון (Quesney 79). ביוני 2007, הוצגה האופרטה, לראשונה, על במת תיאטרון Châtelet בפריז, במסגרת חגיגות ה-100 להולדתה של טיליון, חיבורים אחרים של טיליון העוסקים בניסיון האישי של טיליון ברזיסטנס מקובצים בספר : 'À la recherche du vrai et du juste : À propos rompus avec le siècle' (2001). קובץ זה מאגד בתוכו את הטקסטים המרכזיים של טיליון (מלבד ספריה) אשר לוקטו ונערכו על ידי צבטן טודורוב (Todorov). על פי טודורוב, טיליון הייתה מעורבת בכל השלבים של עריכת הספר החל מבחירת הטקסטים ועד לרמת ההערות. ספר נוסף המתייחס אל הניסיון של טיליון ברזיסטנס ובמחנה הוא הספר (2009) Fragments de vie שגם הוא נערך על ידי טודורוב, אולם הפעם זמן קצר לאחר מותה של טיליון. הספר הזה הוא ניסיון של טודורוב להוציא לפועל את הפרויקט שטיון עצמה זנחה, כלומר, חיבור אוטוביוגרפי הכורך יחד את ניסיונה של טיליון מאלז'יר וממלחמת העולם השנייה ואת התגבשותה של טיליון כחוקרת, כאתנולוגית וכהיסטוריונית (Fragments 33), תוך מה שהוא מגדיר, "ניסיון להישאר נאמן לרוחה של טיון" (Tillion 31). הספר הזה, מאגד בתוכו טקסטים שמעולם לא ראו אור לצד כאלה שכבר פורסמו בעבר.

לבסוף, טקסט נוסף שעוסק בפעילות הרזיסטנס של טיליון הוא : La traversée du mal. מדובר בתמלול ריאיון שערך, עם טיליון, העיתונאי ז'אן לקוטור (Jean Lacouture). לקוטור כתב גם ביוגרפיה עבת כרס על

⁵³ ה-revue, הינו ז'אנר תיאטראלי, שהיה נפוץ בצרפת במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. מדובר על יצירה בעלת גוון סאטירי, הכוללת שירים, ריקודים ומערכונים. לפרטים על התפתחות ז'אנר זה ראו: Calderone.

⁵⁴ האופרטה המקורית שהולחנה על ידי ז'אק אופנבך הייתה זו אופרה סאטירית שבמרכזה הייתה קריאה מחודשת של הסיפור המיתולוגי של אורפיאוס שיוצא במסע להשיב את אהובתו אורידיקה מהשאול.

טיליון ששימשה אותי בעבודה זו. ביוגרפיה נוספת של טיליון, ששימשה אותי בעבודה, היא זו שכתבה ננסי ווד (Nancy Wood).

3. מודל הכתיבה של טיליון

3.1 בין ה'אישי' ל'מדעי'

טיליון הייתה בראש ובראשונה חוקרת, ובעלת הכשרה בעבודת מחקר 'מדעית', אולם בחינה של הספר רבנסברוק מעלה שאין מדובר בספרות מחקרית רגילה. הכתיבה של הספר מתאפיינת בשני סגנונות כתיבה. הסגנון הראשון, מתאפיין בלשון אימפרסונלית ודיווחית ומסתמך על מסמכים היסטוריים ועל עבודות היסטוריוניות. הסגנון השני, מתאפיין בשימוש רב בגוף ראשון, והוא מבוסס על זיכרונות של טיליון ועל אירועים בעלי אופי אוטוביוגרפי, המלווים באבחנות וניתוחים שלה ומורגשת בו נוכחותה האישית. הסגנונות הללו מופיעים לסירוגין, כך שמתקבלת תמונת שתי וערב של ספרות היסטורית מדעית במובן המקובל של המילה, ושל ספרות המשלבת את האוטוביוגרפי עם ניתוח וביקורת באמצעות כלים אקדמיים.

הפרק הראשון ברבנסברוק עוסק ב'ידיעות המחתרתיות' (l'information clandestine), כלומר בשמועות ובידיעות שנפוצו במהלך המלחמה, בצינוורות לא רשמיים, בעיקר ביחס לשיטות הכליאה וההשמדה הנאציות, אבל גם ביחס לשיטות הדיכוי בגולאגים. הפרק מסופר, מנקודת ראותה של טיליון ומנוסח בגוף ראשון יחיד. הוא מתייחס אל אירועים הקשורים לניסיונה האישי ולמידע שנחשפה אליו ישירות במהלך המלחמה, בתחילה בפריז בין השנים 1940-1942, בהמשך בבית הכלא ולבסוף במחנה, בין השנים 1943-1945.⁵⁵

לעומת זאת, הפרק השני, Le cône concentrationnaire, שונה לחלוטין מבחינה סגנון המבע. הוא מתאים יותר למודל הכתיבה ההיסטורי הקלאסי, משום שהוא כתוב בצורה 'מדעית', בפרספקטיבה רחבה ומסתמך על מסמכים היסטוריים, עדויות של בכירים נאצים ועבודות של היסטוריונים. הפרק ממקם את מחנות הריכוז בהקשר הפוליטי של עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ועוקב אחר האופן בו התפתח מנגנון הכליאה וההשמדה במחנות החל מהקמת המחנה הראשון, דכאו. בפרק מוצגות גם דמויות מפתח שהיו קשורות לתפקודם של מחנות הריכוז וההשמדה.

סגנון הכתיבה של טיליון המשלב את נקודת המבט האישית עם הפרספקטיבה הרחבה, את הכתיבה בעלת האופי האוטוביוגרפי עם הכתיבה האימפרסונלית, הוא גם אמצעי רטורי המשרת את המסרים שהיא רוצה

⁵⁵ טיליון ממיינת את המידע הזה לפי הנגישות אליו, כלומר האם היה חשוף רק ליודעי דבר או לציבורים גדולים יותר. כך למשל היא טוענת שידיעות על קיומם של מחנות הריכוז נפוצו בצרפת כבר ב-1941 (Ravensbrück 41). לעומת זאת, היא סבורה שהמידע שהיה בידיה, בנוגע לכליאה ולעינויים בצרפת כבר מדצמבר 1940, לא היה נגיש למי שהיא מגדירה כ'צרפתי ממוצע' (שם 49).

להעביר. לדוגמא, לשמועות שנפוצו בפריז על השמדת היהודים ב-1942, היא מתייחסת באמצעות המפגש שלה עם המורה שלה מרסל מוס (Marcel Mauss), ביוני של אותה שנה:

“Un certain jour (que je peux approximativement dater, car il me montra alors l'étoile jaune déjà cousue sur son pardessus [...]) ... donc ce jour-là de juin, il s'interrompit brusquement pour me dire : « est-ce que vous devinez ce que tout cela signifie ? Moi, je peux vous le dire aujourd'hui : cela signifie l'ex-ter-mi-na-tion » [...] Ai-je cru ce que Mauss venait de me dire ? Certes, je ne songeais pas à douter sa parole ni son jugement [...]” (שם 46-47)

האפיזודה הזו נועדה לא רק לא להדגים את העובדה שהשמועות על השמדת היהודים היו נפוצו כבר ב-1942, אלא גם לעמת את הקוראות והקוראים, לא רק עם ההשמדה כפרט היסטורי, אלא גם עם האינדיבידואל, שהיה נתון לאיום הממשי של ההשמדה. בהתייחסות למוס, טיליון נותנת פנים ושם לקורבן של הדיכוי והרדיפה הנאציים וכך הופכת את הקורבנות לאנושיים ולא רק לחלק ממסה נטולת פנים ושם. בתיאור של המורה הזקן שסירב לברוח מפריז, ואשר הצהיר בפניה שבכוונתו להשתמש באקדחו האישי כנגד כל מי שיבוא לעצור אותו, היא אינה משרטטת דמות של קורבן סטראוטיפי, אלא של אדם בעל תעצומות נפש המנסה להתמודד כמיטב יכולתו עם הסיטואציה שנקלע אליה (שם 46). זו אמנם אחת הדוגמאות הספורות ב'רבנסברוק' לייצוג 'אישי' של הגורל היהודי, אבל הדפוס הזה של התייחסות לסיפור האישי, מתן שם ופנים לקורבנות הוא דפוס חוזר בכתביה של טיליון. באותו פרק, טיליון מספרת על הגולאגים בברית-המועצות, דרך ההתחקות אחר סיפורה האישי של גרט בובר נוימן (Grete Buber-Neumann) שנכלאה במחנות הכפייה בסיביר (שם 64).⁵⁶

טיליון ממשיכה את הדפוס הזה, כלומר הדגשת הממד האישי, גם כאשר היא דנה בתכנון הכליאה וההשמדה. היא לא מהססת להתמקד באינדיבידואל, על מנת לתת שם ופנים לא רק לקורבנות, אלא גם למי שהפך אותם לכאלה. באמצעות ציון שמותיהם של נאצים שהיו חלק מהמנגנון הנאצי ובאמצעות ציטוט מעדויותיהם, טיליון מצביעה על האחריות האישית שנשאו, לגבי ביצוע פשעים זוועתיים, כנגד בני אנוש אחרים. דמות שכזו הייתה מפקד אושוויץ רודולף הס (Rudolf Höss), אותו טיליון מתארת כבן למשפחה קתולית, בעל ואב שגידל באהבה חמישה ילדים (שם 107) היא מצטטת קטעים מעדותו, בה הוא מתייחס לתגובה שלו לפקודות שניתנו לו ישירות על ידי הימלר, בנוגע לרצח של כלל האוכלוסייה ממוצא יהודי, לאחר מינויו למפקד אושוויץ:

⁵⁶ טיליון התוודעה אל בובר-נוימן בתקופת מאסרן ברבנסברוק.

“Il y avait certes dans cet ordre quelque chose de monstrueux, mais les arguments qu’il me présenta, me firent paraître ces instructions parfaitement justifiées...” (שם 109)

ההודאה של הס בכך שהבין את המשמעות הנוראית של ההוראות שניתנו לו, ועדיין הצליח לתרץ לעצמו את ההכרחיות של הוצאתן לפועל, מעידה על כך שבחר במודע באפשרות הלא-מוסרית משום ששירתה את תפיסתו האידיאולוגית. ולמרות זאת, להס היה חשוב להציג את עצמו כאדם “בעל לב” ולא כ”חיית טרף” (שם).

כאן, בניגוד למקרה של הקורבנות, טיליון לא מעוניינת ליצור תחושת אמפטיה, קרבה והזדהות, אלא להדגיש את העובדה שמי שביצעו את הזוועות, במחנות הריכוז וההשמדה, היו בני אדם ולא מפלצות וכמו שטיליון מנסחת באחד מתתי הפרקים: Les Monstres sont des hommes (שם 102). זוהי נקודה חשובה ומרכזית עבור טיליון משום שכאן גלום אחד המסרים החשובים שלה. היא דוחה מכל וכל את הנטייה לראות בנאציזם מקרה יוצא דופן, שקשור למאפיינים ייחודיים של העם הגרמני. על פי טיליון, הפושעים הנאציים היו בראש ובראשונה בני אדם, בעלי חולשות אנושיות ושיפוט מוסרי לקוי, ולכן הלקח שניתן ללמוד מהטרגדיה של מלחמת העולם השנייה הוא בעל משמעות אוניברסלית: “Il n’y a pas un peuple qui soit à l’abri d’un désastre moral collectif”. התובנה הזו היא בגדר קריאת אזהרה למין האנושי, שיש לעמוד על המשמר, מפני צמיחתם של משטרים חדשים בעלי מאפיינים דומים לזה של המשטר הנאצי.

אם כן, הנרטיב ההיסטורי שמבנה טיליון מתייחס, לשתי נקודות מבט זו של מקבלי ההחלטות וזו של הקורבנות. ניתן לזהות זאת בתיאור הימים האחרונים לפני שחרור מחנות הריכוז. טיליון מתארת את הדרמה שהתרחשה מאחורי הקלעים של שחרור האסירות הצרפתיות מרבנסברוק. היא מתארת את מה שהתרחש בצמרת השלטון הנאצי, כשעל סף קריסת הרייך, הימלר ניסה לנהל מגעים עם בנות הברית, ללא ידיעתו של היטלר. בעקבות משא ומתן עם ברנדוט, המתווך השבדי, הוא הוא התחייב כמחווה של רצון טוב לשחרר אסירות ממחנות הריכוז (שם 95). את הפרטים הללו שואבת טיליון מכתבים של היסטוריונים, בייחוד מזה של ה.ר. טרבור רופר (Hugh Redwald Trevor-Roper).⁵⁷ אולם, היא לא מסתפקת בתיאור הזווית הזו, אלא מתארת את צדו השני של הסיפור ההיסטורי, כלומר את נקודת המבט האישית שלה כאסירה ברבנסברוק. היא מספרת על השעות האחרונות שלה ושל חברותיה במחנה ועל המסע במשאיות של הצלב האדום לעיר קטנה בדנמרק, ועל “המיטות הנקיות ואת המרק הלבן הסמיך והבלתי נשכח...” (שם 99). טיליון עוברת באופן מודע, מקנה המידה הגדול, של מקבלי ההחלטות הנאציים, אל קנה המידה הקטן, של האסירות שהחלטות הללו שינו את גורלן. באופן זה, היא יוצרת חיבור בין ההיסטוריה הכללית

⁵⁷ טרבור-רופר היה היסטוריון בריטי שעסק בהיסטוריה של גרמניה הנאצית.

ה'הגדולה', שההיסטוריונים רגילים לתעד, אל ההיסטוריה האישית 'הקטנה', ובכך מנכיחה בשדה ההיסטורי גם את נקודת המבט של מי שנמצא/ת בתחתית המבנה ההיררכי ולא רק את זאת של מי שנמצא/ת בראשה.

ההנכחה של נקודת המבט של ה'קורבנות' מקבלת ביטוי גם בשילוב מובאות מהאופרטה שכתבה טיליון במחנה 'Verfügar aux enfers' (פנויה בגיהנום). פרנסואז קרסו (Françoise Carasso), רואה בשילוב הטקסטים בעלי הנימה ההומוריסטית, אמצעי של טיליון להפיג את הילת הקודש סביב המדע, ואמצעי לסרב לפאתוס, הכמעט מתבקש, כאשר עוסקי בנושאים חמורים כמו המוות (Carasso 187). אני סבורה שהמבע השונה וההומור של המובאות מהאופרטה, משרתים גם את האמונה של טיליון שיש לתת לאסירות לספר בעצמן את סיפורן במילותיהן, שנכתבו בזמן התרחשות האירועים. בצורה זו, האסירות נחלצות מהמצב הפאסיבי שלהן כקורבנות במחנה, והן משתתפות, באופן פעיל, בכתיבת הסיפור שלהן ובעיצוב הנרטיב ההיסטורי. לכן, כאשר טיליון משלבת מובאה מהאופרטה, בפרק העוסק בטרנספורטים למתקני ההשמדה, תחת הכותרת: "נקודת מבטה של הפנויה בגיהנום", היא לאו דווקא מספקת מידע חדש על הנושא, אלא מאירה היבט אחר והוא ההתמודדות הנפשית של האסירות עם איום ההשמדה. למשל, דמותה של האסירה ננט (Nénette) הנמצאת בהכחשה מוחלטת מבקשת לקבל 'כרטיס הורוד' (carte rose) כדי להישלח לימחנה לדוגמה, ומתעלמת מכך שמדובר למעשה במשלוח למחנות השמדה (שם, 249).⁵⁸ "נקודת המבט של הפנויה בגיהנום", היא הצעה להתבונן לא רק בהתרחשויות, אלא מספקת לנו כקוראות, גם הצצה למה שהתחולל בנפשה של אסירה בתנאי סבל קיצוניים.⁵⁹

הגישה הזו של טיליון, ביחס לחקר ההיסטוריה, היא גישה ביקורתית מיסודה, משום שהיא מערערת על הנטייה לכתוב היסטוריה בצורה 'מדעית'. כלומר היסטוריה שבה המחבר לא נוכח בטקסט ושבה הסיפור האישי נעלם בתוך הנטייה לאמץ פרספקטיבת התבוננות רחבה. באמצעות כתיבת ההיסטוריה תוך כדי התייחסות לנקודות מבט שונות, טיליון מציעה דרך חדשה לחתור לייצוג אמיתי ככל האפשר של המציאות, מחד גיסא, באמצעות התבוננות כוללת – אובייקטיבית ומאידך גיסא, באמצעות התבוננות פרטנית – סובייקטיבית. ניתן לומר שבגישתה לחקר ההיסטוריה. טיליון מאמצת צורת כתיבה 'נשית', הדוחה את המודל ה'מדעי' הגברי, שדורש ריחוק מאובייקט המחקר וסגנון אימפרסונאלי. הגישה של טיליון היא אף פמיניסטית, משום שהיא מערערת על הגישה הפטריארכלית לכתיבת ההיסטוריה, הכופה הפרדה בין המרחב האישי למרחב ציבורי. על פי, טיליון האישי תמיד קשור ומושפע מהציבורי ולהיפך.

⁵⁸ הכרטיס הוורוד ניתן לנשים חולו ומבוגרות ופטר אותן מעבודה גופנית קשה. החל מ-1944, הנשים הללו היו המועמדות הראשונות להשמדה.

⁵⁹ Le point de vue du « Verfügar aux enfers ».

מאפיין נוסף שניתן למצוא בכתיבתה של טיליון הוא הפרגמנטציה, הבולט בחיבוריה הנכללים בספר (1999) *A la recherche du vrai et du juste*, שנערך על ידי צבטן טודורוב. מדובר באוסף של טקסטים באורכים שונים, ובשלבי עריכה שונים. את דרך העבודה של טיליון, שהותירה אחריה לא מעט טקסטים בלתי גמורים, טודורוב מתאר בהקדמה שלו ל- *Fragments de vie* (2009) "היא מוציאה דף משרבטת עליו התחלות של משפטים ורעיונות, כהרגלה, היא מפסיקה את הכתיבה. מתייקת את הדף בתיקיה ואז שוכחת מקיומה. חמישים שנה לאחר מכן, בראיון, היא נשאלת שאלה מסוימת, ואז היא כאילו נזכרת באותה טיוטה ושולפת מנבכי ראשה את הרעיון ששרבטה על דף הנייר" (8 *Fragments de vie*). ריבוי הטקסטים הבלתי גמורים של טיליון אינו פרט חסר משמעות, ואי אפשר להתייחס לטקסטים האלה רק כטיוטות. טיליון, אמנם שאפה לשפר את החיבורים שלה, ובאופן תמידי, ערכה שוב ושוב את הטקסטים שלה, גם את אלה שכבר פורסמו (שם 33). אולם, מאחר שטיליון עצמה אישרה את פרסום הטקסטים בצורתם המקורית, ניתן לומר שהייתה כאן נקיטת עמדה. סברה זו מתחזקת כאשר נחשפים לבקשה שהשאירה לאגודת הידידים, שהייתה אחראית על עיזבונה. היא ביקשה שכתביה יישארו מאוגדים יחדיו משום שהם :

"Je voudrais, nous dit-elle, que ces traces de mes activités restent réunies, car celles-ci « forment un tout, reliées par le même fil rouge de fidélité à une certaine idée de l'humanité qui ne m'a jamais quittée. »" (*Fragments* 7)

טיליון התייחסה אל הטקסטים שלה, על כל הגיוון שבהם, מבחינת אורכם, רמת העריכה שלהם, סגנונם ותחום עיסוקם, כחלקים מתוך שלם אחד שמייצג אותה ואת תפיסת עולמה. הקביעה הזו יש בה אישור לכך שטיליון לא ראתה במורשת הערכית שלה, ברעיון ההומניוטי שהיווה חלק חשוב מאישיותה ומזהותה, מקשה אחת והומוגנית שנוסחה כמשנה סדורה, אלא יותר כאוסף של מרכיבים המשיקים זה לזה בנקודות מסוימות ונפרדים זה מזה בנקודות אחרות. הגישה של טיליון, היא קריאה להתבוננות בדרך, בתהליך התגבשות הטקסט, בתהליך ההתגבשות שלה כבת-אדם וכחוקרת ולא רק במוצר מוגמר ו'מושלם'. זוהי גישה נשית במובהק משום שהיא מכירה בחוסר היכולת ליצור דבר מושלם, שאיפה שמאפינת יותר את התרבות הגברית. טיליון לא ראתה את הפרגמנטציה רק כשלב ביניים, אלא כמשקפת ממד עמוק של הקיום האנושי.

אני סבורה שהפרגמנטציה הקיימת בעבודתה של טיליון, ושבועטיה, צבטן טודורוב קרא לאוסף הכתבים האוטוביוגרפיים שלה שערך ופרסם לאחר מותה (Fragments de vie (שם 35), קשורה למהלך חייה של טיליון. הפרגמנטציה משקפת את תחושת השבר הגדול שהמלחמה יצרה בחייה, כמו גם בחייהם של רבים אחרים, ואת הצער הרב ודאבון הלב שחשה בשובה לביתה הריק מאימה שנרצחה במחנה, ומסבתה שמתה בודדה וגלמודה, בהיעדרן של בנות המשפחה הקרובות (Fragments de vie 245). המוות של אמה, ללא ספק, דרבן אותה להקדיש את עצמה להבאתם לדין של פושעי המלחמה, ולהעמקת עבודת התייעוד בה התחילה עוד בתקופת מאסרה.⁶⁰ הפרגמנטציה קשורה גם לשבר שנוצר בחייה של טיליון עם היעלמותה של עבודת הדוקטורט שלה, אשר החלה בכתיבתה במהלך משימות המחקר שלה באלז'יר והמשיכה בה עד לימים האחרונים בתא הכלא שלה בפרן (Fresnes). באוקטובר 1943, כאשר גורשה למחנה הריכוז רבנסברוק, היא נטלה עימה את כתב היד של העבודה ומסמכים נוספים שהיוו את הבסיס לכתיבתה. עם הגיעה למחנה, היא נאלצה להפקיד את המזוודה במקום הייעודי למיטלטלין של האסירות ומאז נעלמו עקבותיה. אובדן העבודה היווה שיקול חשוב בהחלטתה לעזוב, לתקופת מה, את האתנולוגיה של צפון אפריקה ולעסוק במחקר היסטורי בנושא מחנות הריכוז (Fragments 255).⁶¹ בשובה ממחנה הריכוז, טיליון נאלצה להמציא את עצמה מחדש. מבחינות רבות, היא נאלצה להיפרד מטיליון 'הישנה' ולאמץ זהויות חדשות.

דפוס הכתיבה הפרגמנטרי של טיליון משקף את השברים בחייה, ומעיד על הפנים השונות שאימצה ועל הזהויות שקיימות בה. טיליון הצעירה מהשנים שלפני המלחמה שעסקה באתנולוגיה. טיליון כאשת רזיסטנס וכאסירה. טיליון שאחרי המלחמה הפכה להיסטוריונית ואז שבה לעסוק באתנולוגיה. טיליון שכתבה תזת דוקטורט עבת כרס, ואז אינספור מאמרים קצרים שאת חלקם לא סיימה. בבחירה לייצג את עצמה, מבחינה רעיונית, כסך הכולל של כל אלה, היא מבנה את זהותה כמבוססת על ריבוי של עצמי. אין ספק שהנסיבות ההיסטוריות יצרו שבר דרמטי בחייה של טיליון שמתבטא בכתיבתה. אך מרתק לראות כיצד טיליון השכילה להפוך את השבר לצורה של התבוננות על העולם, ולצורה של כתיבה ופעולה אינטלקטואלית ויצירתית.

⁶⁰ ווד מתייחסת אל שלושת הגרסות של רבנסברוק כחלק מתהליכי עיבוד האבל של טיליון על אימה (Wood 151).

⁶¹ טיליון עמדה בפני סיום כתיבת הדוקטורט שלה כאשר גורשה לרבנסברוק עם כתב היד של שמנה כ-700 עמודים ועוד 700 עמודים של רשימות. Todorov 267-280

ג. פעילות נשים ברזיסטנס המקרה של טיליון

1. הרזיסטנס כארגון נשי resister comme opposition

ב-17 ליוני 1940, ז'רמין טיליון הייתה חלק משיירה ארוכה של צרפתים שנטשו את ביתם ושמו פעמיהם לדרום צרפת, על מנת להימלט מהצבא הגרמני. על אם הדרך, בשעת צהרים מוקדמת, ממקלט רדיו בביתם של תושבים מקומיים, טיליון האזינה לבקשה להפסקת אש של מרשל פטן. טיליון מתארת את התגובות למשמע נאום הכניעה כהלם אישי כמו גם כהלם קולקטיבי (Fragments 124). אולם, תחושת ההלם הזו לא שיתקה את טיליון אלא הניעה אותה לפעולה מידית. מספר ימים לאחר מכן, עם חתימת הסכם הפסקת האש, היא שבה לפריז בלוויית אימה וסבתה (שם 125). בשובה לפריז, טיליון, נחושה לנקוט בפעולה, יוצאת אל משרדי הצלב האדום רכובה על אופניה. שנים לאחר מכן, ב-1997, היא מתארת את המראה של פריז שנגלה לעיניה:

“[...] tandis que dans le Paris ensoleillé de l'été 1940, que j'ai traversé d'est en l'ouest, ce jour-là, le silence était total, extraordinaire. Une seule fois j'ai aperçu assez loin [...] un très petit détachement allemand qui défilait tout seul, au pas, en musique [...] En dehors de cette poignée de musiciens en uniforme, Paris c'était Pompéi après l'éruption” (La traversée 36)

פריז מתוארת כאיזור מוכה אסון. ההשוואה לפומפיי לא מותירה ספק, בדבר ההקבלה של הכיבוש הנאצי לאסון טבע. טיון מספרת שסימן החיים היחיד שניתן היה לזהות בעיר הייתה מעין תזמורת צבאית קטנה, של הצבא הגרמני, שצעדה לקול המוזיקה, במה שאולי שימש כסמל את ראשית החגיגות הנאציות של כיבוש העיר. התחושה של השיממון בבירה הצרפתית, שבשגרה הייתה שוקקת חיים מהדהדת גם במשרדי הצלב האדום הנטושים מאדם, אליהם מגיעה טיליון. כמעט באותו זמן, מגיעה למשרדים צעירה בת גילה, אותה מתארת טיליון כ: (Fragments 129) “Elle a le bon chic bon genre de septième arrondissement” (המחפשת גם היא בן-שיח, במשרדים הריקים. בין שתי הנשים מתפתח דיאלוג קצר שטיליון מסיימת בשאלה: “Alors qu'est-ce qu'on fait?” (La traversée 36). בגרסות השונות של אותו סיפור, טיליון חוזרת תמיד על אותה השאלה הפרגמטית הזו שהציבה.⁶²

הסיטואציה הזו שמתארת טיליון היא בעלת ערך סימלי משום שהיא מגלמת את האופן בו, בתוך הריק הגדול, הוואקום שנוצר ביום שאחרי התבוסה, נשים היו הראשונות שהתגייסו כדי לייצר תגובה מיידית נגד הכיבוש הגרמני. טיליון, מתייחסת בפירוט לפעולה המיידית של הנשים, ולארגוני ההברחה שיצרו, עוד בטרם פטן חתם על הסכמי הפסקת האש, כלומר בטווח זמן של חמישה ימים בין ה-17 ל-22 ביוני 1940 (A)

⁶² הגרסה שהתייחסתי אליה כאן פורסמה ב-Fragments de vie, אולם זהו סיפור שטיליון שבה וסיפרה בכתב ובעל פה.

la recherche 125, 136). היא נוקבת בשמותיהן של מספר נשים שהשתייכו לקטגוריה הזו ומספרת את סיפורן (שם 125-126). טיליון רואה בנשים הללו מייצגות של תופעה שהייתה ייחודית בקונטקסט של מלחמת העולם השנייה בצרפת. כלומר, בהיעדרם של הגברים, שנשבו או שטרם שוחררו מיחידותיהם, היו אלה ה'אזרחים' שלא גויסו לשירות צבאי, מפאת גילם (הצעיר או המבוגר), מינם או נכותם, שלקחו על עצמם את תפקיד ההתנגדות לכיבוש. בתוך הקבוצה הזו, טיליון רואה לנכון להתייחס באופן נקודתי אל מצבן הייחודי של הנשים ושברירות מעמדן שהתעצמה בקונטקסט החברתי של הכיבוש:

“ [...] en ces temps arriérés où –, elles n’étaient ni électrices –, elles étaient majoritairement sans métier et sans compte en banque et que, du jour au lendemain elles se trouvèrent seules, démunies de tout pour assumer la survie des enfants.” (A la recherche 140-141)⁶³

טיליון אינה עוסקת באופן ישיר בשאלת המוטיבציה של הנשים בנות התקופה נטולות הזכויות הפוליטיות, להתנגד לכיבוש מהרגע הראשון, אבל ניתן אולי למצוא את תחילתה של תשובה לכך בניתוח שהיא מציגה על אופן הפגיעה במרקם החברתי שהותירה התבוסה. מהסבריה של טיליון, ניתן להסיק שהנשים שהיו ממילא שוליות בחברה הצרפתית הפטריארכלית עוד בטרם המלחמה, מצאו את עצמן נדחקות אף יותר לשוליים, לנוכח המציאות החדשה שנכפתה עליהן, מה שאולי דרבן אותן לנקוט בפעולה. בכל מקרה, המסקנה הברורה העולה מדבריה של טיליון היא שהנשים הללו נטלו סיכון עצום, הן עבור עצמן והן עבור בני משפחתן, בהשתתפותן בפעילות כנגד הכובש. זאת, לא רק בשל תפקידן המסורתי כאימהות, אלא גם בשל העובדה שבעקבות המלחמה הן הפכו, לא פעם, למפרנסות יחידות.

שאלה נוספת שעולה לאור הסטטוס של הנשים נטולות הזכויות פוליטיות ואשר נפקדו, מהזירה הציבורית, היא כיצד, למרות השוליות שלהן, נשים הקימו חלק מארגוני ההתנגדות ראשוניים ואיישו בהם תפקידים בכירים. טיליון אינה מתייחסת לסוגייה זו באופן ישיר, אך ניתן למצוא את התשובה לשאלה זו באופן היא מתארת את מאפייני ההתנגדות בראשיתה. על פיה, ההתנגדות הראשונית לא הייתה התנגדות צבאית במובן של לוחמה. כלומר, מרבית הארגונים הראשוניים עסקו בפעילויות כגון: ארגון הברחות גבול (של חיילים ויהודים), הדפסה והפצה של עלונים, איסוף מודיעין, איסוף והסלקה של נשקים (A la recherche 105). הארגונים הללו היו נגישים יותר לנשים לא רק בשל אופי הפעילות שלהם, אלא גם בשל המבנה

⁶³ קשה להעריך את מידת החדשנות במסר של טיליון על חשיבות תפקידן של הנשים בתנועות הרזיסטנס, משום שלא ניתן לתארך במדויק את כל הטקסטים של טיליון בנושא שהתפרסמו בקובץ 'A la recherche du vrai et du juste' (1999). ניתן לומר בוודאות שאחד מהם Le réseau du musée de l'Homme היה נאום שנשא בסנאט במאי 1986, במסגרת יום הנצחה רשמי (שם 71). בתקופה הזו כבר החל השיח על חוסר הייצוג של הנשים ברזיסטנס. ביחס לשאר הקטעים, שקובצו יחד תחת הכותרת Fragments de ma résistance, קשה לקבוע מתי נכתבו מלבד אחד מהם שתוארך ל-1991 (שם 70).⁶³ בהשוואה לטקסט של טיליון 'Première Résistance en zone occupée Du côté du réseau Musée de l'Homme-Haut-Vildé', טקסט שהתפרסם ב-1958, בו לא ניתן למצוא הד לאותן התייחסויות לנשים, ניתן לומר שמדובר כנראה בטקסטים מאוחרים יותר, אם לא ניתן להגיד מתי בדיוק חוברו הקטעים בין השנים 1960-2000.

שלהם. טיליון מתארת התארגנויות ספונטניות של אנשים, בעלי היכרות מוקדמת, שהגיעו להסכמה שלאור המצב יש לנקוט פעולה (שם 104). לדידה של טיליון, הספונטניות הזו הכתיבה, במידה רבה, את המבנה הלא נוקשה של הארגונים הללו:

“Un ou deux chefs étaient implicitement admis dans chaque « noyau » mais ils n'étaient pas nécessairement désignés - hiérarchie spontanée qui n'a pas donné lieu à des contestations, à l'inverse des hiérarchies formelles qui lui ont succédé.” (שם 105)

טיליון משתמשת במשתנה ההיררכיה הארגונית כדי לאפיין את תנועות ההתנגדות הראשונות. חוסר היררכיה הפורמלית הוא מאפיין שניתן לזהות בהתארגנויות התנגדות שמאפשרות לנשים מרחב פעולה רחב יותר. בראשית הרזיסטנס, התקופה בה טיליון הייתה פעילה, כאשר ארגוני ההתנגדות היו פחות פורמליים, ניתן לזהות בהם נוכחות גבוהה של נשים בהם ואיוש של תפקידים חשובים (Blanc, Au commencement 456 ; Andrieu, Women 23). מאוחר יותר, עם המעבר מהתארגנויות פרטיזניות לארגון צבאי מאורגן, תפקידי הנשים הופכים להיות מוגבלים יותר (Schwartz, Partisans 146). למרות זאת, נשות הרזיסטנס נוטות לזכור את תקופת המלחמה כתקופה שהתאפיינה בשוויון בין המינים. (Schwartz, Partisans 129).

2. ההטרונגיות של ההתנגדות

אם כן, טיליון מתארת מציאות בה התנאים הייחודיים בהם נוצרו ארגוני ההתנגדות הראשונים, יצרו בסיס שוויוני בין חברי הארגון השונים, כלומר, שוויון בין המינים, ושיוויון בין אנשים בעלי ניסיון חיים ורקע סוציו-אקונומי שונים (Première 117). הרעיון הזה מקבל ביטוי בתיאורי הנשים מכל שכבות האוכלוסייה שלקחו חלק בהתנגדות. הרעיון הזה מקבל ביטוי כבר במפגש של טיליון עם הצעירה האלגנטית במשרדי הצלב האדום. העובדה שהמכנה המשותף בין שתי הנשים הצעירות הללו, וכה שונות האחת מן השנייה, האחת, בורגנית בלבוש מוקפד על פי כל הכללים המקובלים, עם כובע וכפפות ואילו השנייה חוקרת צעירה ששבה לפני מספר ימים משהות ארוכה בסהרה. הסולידריות ביו השתיים נוצרה על רקע הרצון והנכונות שלהן להתנגד לכיבוש, באופן מידי.

ההטרונגיות הזו מתבטאת גם בתיאורי הנשים שהיו חלק מתנועת הרזיסטנס הראשונה. טיליון מאזכרת לא רק את הנשים שהיו חלק מהמעגל הקרוב שלה, כמו איבט אודון (Yvette Oddon), שהייתה הספרנית של מוזיאון האדם, אלא גם נשים דוגמת סילבט לילו (Sylvette Leleu), שהייתה חלק מהשלוחות של ארגון

'מוזיאון האדם'. לילו שהייתה אלמנה ואם לשני בנים מהעיר בתון (Béthune), ניהלה מוסך.⁶⁴ על פי טיליון, היא הייתה מחלוצות פעילות ההברחה. פעילות שהמשיכה בה עד למעצרה באפריל 1941 (A la Recherche 125).⁶⁵ פעילה נוספת בתחום ההברחה הייתה הלן סטדלר (Hélène Studler), נזירה כבת 50 מאמיין (Amiens) (שם). אשה נוספת שטיליון מאזכרת בהקשר זה, היא אמה דואי (Emma Douai) שביחד עם בעלה, שהיה נהג משאית, ארגנה ותפעלה רשת הברחה, עד למעצרים של השניים בנובמבר 1941 (שם) 126).⁶⁶ מלבד מנהלת מוסך, אשת נהג משאית ונזירה, טיליון מאזכרת גם את אספרנס בלן (Espérance Blain), מי שעבדה במנהל המקומי בפריז, וניצלה את תפקידה כדי לזייף מסמכים עבור נמלטים (שם).

תשומת הלב שטיליון מקדישה לנשים הללו, בטקסט שחלקים ממנו נכתבו ב-1991, כחצי מאה לאחר ההתרחשויות, קשורה, באופן ברור, לרצון שלה לתעד את קיומן ופועלן של נשים שבניגוד אליה לא השאירו אחריהן עדות כתובה ותרומתן נותרה עלומה.⁶⁷ אבל בנוסף טיליון דם מזכירה את אותם גברים ונשים שלא היו חלק רשמי מהרזיסטנס, אבל בלעדיהם פעילות ההתנגדות לא הייתה אפשרית. היו אלה האנשים שסיפקו מזון ומחסה לנמלטים, או אחרים שסיפקו להם מסמכים וסייעו להעברת ידיעות. כפי שראינו, נשים רבות שהיו חלק חשוב ברשת 'התמיכה' הזו, לא הצהירו על עצמן כפעילות התנגדות בסוף המלחמה. את אלה מייצגת טיליון בדמותן של שתי איכרות, אם ובת שעסקו בפעילות מסוג זה ומסיבה זו החווה שלהן הועלתה באש, כל הגברים במשפחתן הוצאו להורג בירייה והן גורשו לרבנסברוק שם מצאו את מותן בלי שיוותר מהן זכר "Même pas un nom" (שם). טיליון בוחרת לכתוב על פעולתן ולהכניס אותן לזיכרון ההתנגדות.

3. לאומיות ופטריוטיות

טיליון מתייחסת למולדת כגורם הראשוני סביבו התלכדו כל חברי הרזיסטנס. היא עצמה מציגה את אהבת המולדת שלה כמניע הראשוני שלה למאבק בכיבוש הגרמני:

⁶⁴ עיר בצפון צרפת באיזור Pas-de-Calais.
⁶⁵ לילו הייתה דמות יוצאת דופן לא רק משום שלאחר מותו של בעלה היא ניהלה את המוסך שהיה בבעלותו, אלא משום שרישיון הנהיגה שלה אפשר לה נידות (maitron.fr). גם עובדת היותה בעלת מוסך אפשרה לה לנוע בין האיזור הכבוש לאיזור החופשי (Blanc, Au commencement 200).

⁶⁶ דניאל דואי הוצא להורג באוקטובר 1942, אמה ששוחזרה זמן קצר לאחר מכן נותרה לבד לגדל את ששת בניה.
⁶⁷ בקשר לתארוך הטקסטים, ראו הערה 63.

“Peut-être la patrie comme de l’air n’est perçue que lorsqu’elle manque ? Peut-être que pour se définir comme indispensable il lui faut d’abord être contestée ? Peut-être il faut avoir perçu très jeune, qu’elle est vulnérable.” (Fragments 126)

מעניין לראות שטיליון מבנה את המחויבות הפטריוטית שלה באופן מנוגד לחלוטין לחוסר העניין שלה בפוליטיקה. היא מדגישה את המעורבות הטוטאלית שלה בכל מה שנגע למלחמה, לעומת העניין המוגבל שלה בפוליטיקה שהיא מסכמת כמעין 'סקרנות מדעית' ותו לא:

“Or je réagissais avec passion devant tous les événements de la guerre, tandis que la « politique » ne m’inspirait qu’une curiosité détachée d’entomologiste.” (Fragments 133)

ההתנערות הזו ממוטיבציה פוליטית היא עמדה מובהקת שניתן לזהות אצל נשים ואצל בני ובנות קבוצות מיעוטים.⁶⁸ נשים רבות שהיו פעילות ברזיסטנס נטו לפרש את פעילותן כאקט פטריוטי ודחו כל ניסיון להגדיר אותה כמעורבות פוליטית (Diamond 120). מדוע דחו נשים כטיליון את המוטיבציה הפוליטית וטענו למניעים פטריוטיים? צריך לשוב לקונטקסט החברתי והפוליטי שבו פעלו נשים אלה. התקופה הזו התאפיינה עדיין בחלוקת תפקידים ברורה, הפוליטיקה נתפסה כחלק מהספירה הציבורית, והנשים משוללות הזכויות הפוליטיות נתפסו כזרות לספירה הזו.⁶⁹ אמנם המלחמה אפשרה את טשטוש הגבולות הדיכוטומיים בין הפרטי לציבורי, בין הנשי לגברי, אך גם אם הנשים הללו פעלו באופן שחרג מהמוסכמות נדרש זמן רב יותר להשתחרר מההפנמה של המוסכמות הללו, לכן הן נטו לפרש את פעילותן ברזיסטנס בצורה שנדמתה להן כיותר 'נאותה' ותואמת את הנורמות המקובלות.

בקונטקסט הצרפתי, נשים ראו צורך להדגיש את הפטריוטיות שלהן משום שההנהגה, נטתה לפקפק בנאמנות שלהן לרפובליקה. כמי שזוהו עם הכנסייה, שהייתה היריבה תקופה ארוכה הם סומנו כאיום על הרפובליקה וכתוצאה מכך על כאיום על האומה (Ozouf, Les Mots 375). ברפובליקה השלישית, אהבת המולדת הייתה ערך שהוקנה לנשים, כחלק מחינוך החובה לו זכו ושימש כחלק חשוב בעיצובן כאמהות-מחנכות (Mère-éducatrice) (karen Offen 254). כך שערך הפטריוטיותם אפשר להן לפייס באופן משביע רצון את הפרטי עם הציבורי, על ידי זיהוי ההתקפה על הבית הלאומי כהתקפה על הבית הפרטי. ניתן למצוא עקבות להתפיסה הזו כאשר טיליון דנה במוטיבציה שלה להתנגדות, ומאמצת שיח בו היא מנגידה

⁶⁸ נשים בכלל ונשות מיעוטים בפרט נוטות להדגיש הפטריוטיות שלהן בעתות מלחמה. תגובה שנועדה לאשר את הנאמנות המוחלטת שלהן למולדת. Machen

⁶⁹ על מעמדן האזרחי של הנשים הצרפתיות בין שתי מלחמות העולם ראו: Steven C. Hause

את האיום הכללי של היטלר על 'האנושות' לעומת ההתקפה 'הפרטיקולרית' על צרפת שהיא מגדירה אותה כ'פרטית'. ההתייחסות אל המולדת כחלק מהתחום הפרטי, כמו משהו שיש לה בו חלק אינטימי:

“Il serait satisfaisant aujourd’hui de dire que, en juin 1940, j’avais essentiellement conscience de la nocivité « humaine » de Hitler et qu’elle me motiva davantage que l’agression « privée » dont « mon » pays était victime, mais hélas la vérité est inverse [...]” (Fragments 126)

האסטרטגיה של טיליון מעלה מספר תהיות: כיצד ניתן ליישב את הפרדוקס הזה של אישה שאופן ההתנהלות שלה ערער על גבולות מגדריים עם אימוץ עמדה שמרנית שכזו. כיצד ניתן להבין את התעקשותה של מי שהתגייסה ללחום במאבקים פוליטיים פר אקסלנס לגבי חוסר עניין בפוליטיקה. אני לא סבורה שיש תשובה אחת ברורה לשאלה הזו. ייתכן שהדחייה של המניע הפוליטי, ובאופן כללי של כל שיוך פוליטי, קשורה לאופן שבו טיליון תפסה את עצמה כמי שהייתה נאמנה ל'אמת' גדולה ולא למחנה זה או אחר או לאידיאולוגיה כלשהי. על פי שיטתה, על מנת להצליח ולגעת ב'אמת' הזו יש לנתח את הדברים ב'ריחוק', ולא מתוך מעורבות רגשית, נאמנות לאידיאולוגיה, למפלגה או אפילו למולדת. את עמדתה הזו מסבירה טיליון באופן מפורש במכתב שהיא כותבת לאסירה לשעבר ברבנסברוק⁷⁰:

“[...] mais je ne peux pas dire qu’une chose n’est pas vraie, quand je pense qu’elle est vraie. Et je pense de toute mes forces, que la justice et la vérité comptent plus que n’importe intérêt politique. [...] Aujourd’hui j’aime toujours autant mon pays, et peut-être encore plus, mais si je trouve quelque chose de mal fait par mon propre pays, de toutes mes forces j’essaierai de l’empêcher” (Fragments 271)

למרות הפטריוטיות שלה, עבור טיליון, המולדת אינה ערך עליון. כחוקרת, היא סבורה שיש לבחון כל דבר באופן ביקורתי, וניתן לומר אף מדעי, בכל הקשר, וגם ביחס למולדת. בטקסט שיועד להפצה בעיתונות המחתרתית, היא קובעת באופן מפורש שבשום אופן אין להקריב את האמת גם לא על מזבח המולדת האהובה (A la recherche 74).⁷¹

על אף שטיליון מעידה על כך שהרגשות הפטריוטיים יכולים לתעתע ולפגוע בתפיסת האמת, היא מעולם לא ערערה לחלוטין על נרטיב שיתוף הפעולה הפאסיבי והאקטיבי של צרפתים רבים עם מממשל וישי

⁷⁰ טיליון כותבת לקלייר ואן דר בום (Claire Van Der Boom), חברה במפלגה הקומוניסטית הבלגית שיצאה כנגד הכוונה של ה-CICRC לפתוח בחקירה נגד המתרחש במחנות הכליאה הסובייטיים.

⁷¹ מדובר בטקסט בשם 'La cause de la vérité' שנכתב עבור העיתונות המחתרתית, אך לא פורסם. בטקסט הזה טיליון מנסה להצביע על הצורך בניתוח ביקורתי של המידע המגיע לידיעת הרזיסטנס, ומציעה דרכים ליצור מערך ידיעות אמין (A la recherche 72-74).

והמשטר הנאצי. בטקסט שכתבה בשנות ה-80, היא חוזרת על התפיסה שמרבית הצרפתים הזדהו עם המאבק של הרזיסטנס ואף תרמו לו בשלב מסוים.

“Je crois cependant, même aujourd’hui, que nous avons, dès le début, bénéficié d’une sympathie passive assez large. Grâce à la répression allemande (qui a commencé son rôle de recruteur de la Résistance dans la seconde moitié de 1941), cette sympathie latente est devenue de plus en plus active d’année en année.” (A la recherche 140-141)

אם בנוגע לסוגיה האלזיראית, טיליון שינתה את עמדתה ותמכה במתן עצמאות לאלזיר. האמונה העמוקה של טיליון ברוח ההתנגדות של מרבית האוכלוסייה הצרפתית, במהלך המלחמה, לא התערערה לנוכח ה'נרטיבים החדשים', שהחלו לקבל יותר ויותר תהודה במהלך שנות ה-70. כפי שננסי ווד מראה, בסוגיה זו, טיליון המשיכה להחזיק באותה דעה בדמדומי חייה (Wood 245).

סביר להניח, שכפי שוידל נקה טוען, הפטריוטיזם של טיליון נבע מכך שהיא האמינה באמת ובתמים בצרפת אידיאלית (Vidal-Naquet, La justice 218). ולמרות זאת, ניתן לזהות אצל טיליון, רפלקסיה וחשיבה ביקורתית ביחס לתופעת הפטריוטיזם. זאת למשל באמצעות בחינת הפער באופן בו היא תיארה את הטקס הלילי של חברות הרזיסטנס ברנסברוק, בו אחת האסירות היתה קוראת "צרפת" (La France) והאחרות היו עונות: "תחיה!" (Vivra) בשני טקסטים שונים. הטקסט הראשון והמוקדם יותר, מציג את הטקס הזה כביטוי צרוף לאהבת המולדת ולהקרבה.

“Bon dieu ! qu’elle vive et qu’elle soit libre et qu’elle fasse ce qu’elle voudra ou pourra, – nous ne demandions rien d’autre.” (Fragments 136)⁷²

לעומת זאת, בספרה רנסברוק, שנכתב ב-1988, טיליון מתארת את אותו טקס פטריוטי, אבל הפעם היא מנתחת אותו מבחינה פסיכולוגית, ומסבירה את הצורך הרגשי העמוק שמספקת תחושת הפטריוטיות. היא טוענת שהלהט הפטריוטי מילא עבור הנשים פונקציה חשובה ותפקד כאמצעי הישרדות. באמצעות הטקס הן קיבלו אישור להיותן חלק ממשהו גדול יותר ויכולת להתעלות מעל הרגע, מעל לחיי הסבל במחנה. המולדת שימשה עבורן נקודת התייחסות, שבאמצעותה הן הצליחו לצקת משמעות לגיהנום שחיו :

“Il me semble aujourd’hui que cette affirmation était aussi une manière d’exister : j’existe, puisque je suis cela qui me survivra et dont je crie le nom. Car on ne supporte pas ce que nous

⁷² על פי טודורוב, הטקסט נכתב בראשית שנות השישים. Fragment 138

supportions sans se référer ardemment à quelque chose qui est au-delà de soi. ” (Ravensbrück 205)

4. אוניברסליזם

טיליון נעה תמיד בין שני קטבים, הלאומי לעומת האוניברסלי. היא אמנם מניפה את ערך הפטריוטיות ואהבת המולדת אך בו זמנית היא מקדמת גם ערכים אוניברסליים. הפטריוטיות שלה אינה מתנגשת עם האמונה שלה בערכים אוניברסליים, להיפך, השתיים משלימות זו את זו. הייחודיות של תפיסת הפטריוטיות של טיליון נובע מכך שהיא אינה מבוססת על אתנוצנטריות או על תחושת עליונות ביחס לעמים אחרים. היא מציגה את הקשר הייחודי שלה עם תרבותה, שפתה ואדמתה כאמצעי להזדהות עם בני תרבויות אחרות ועמים אחרים בעלי אותה זיקה למולדתם.

“Aussi loin que je me souviens, j’ai recherché et aimé ce qui nous distingue des autres nations, [...] – et tout cela m’a plus tard beaucoup aidée à discerner et à respecter ailleurs les mille traits originaux qui constituent une civilisation. Parce que les liens essentiels m’attachent à une certaine terre, et précisément à cause de cela, je les ai pressentis, compris, vénérés dans ces autres nations, à la fois distantes et très proches : les nations africaines ” (Fragments 48)

באופן פרדוקסאלי, טיליון רואה את החיבור שלה לפרטיקולריות הצרפתית, ככלי לתקשורת והבנה טובה יותר של תרבויות ועמים אחרים, דוגמת האומות האפריקאיות, שאותן הכירה היטב מתוקף עיסוקיה האקדמיים. הפרשנות הזו שמעניקה טיליון לאהבת המולדת, צובעת בצבעים אחרים את המוטיבציה שלה להתנגדות. הנחישות שלה להגן על אדמתה, תרבותה ועמה נקשרת לא רק למאבק על ריבונות מדינית, אלא מקבלת גוון של מאבק אוניברסלי, על החירות לבטא את הייחוד התרבותי של האומה אליה השתייכה. הפטריוטיזם שלה נחשף לא רק כזיקה רגשית אל הטריטוריה בה נולדה, אלא כמחויבות ערכית ורעיונית, חוצת גבולות.

היא מציגה את היחס בין הפרטיקולרי לאוניברסלי, כמרכיב חשוב בעבודתה ובמחשבתה. כלומר, העניין בהיסטוריה הכללית דרך ההיסטוריה והניסיון האישיים שלה, אינו מצטמצם רק להקשר ההיסטורי הצר של שנות הכיבוש בצרפת, אלא מתפקד כאמצעי להגיע לתובנות לא רק בקונטקסט הלאומי, אלא גם

בקונטקסט האוניברסלי. בטקסט (הלימוד הכפול-) 'Le double apprentissage' טיליון מוזקת את החשיבות שיש לתבנית העבודה ההשוואתית במסגרת המחקר ההיסטורי.⁷³

“[...] je ne peux pas considérer cette expérience comme négligeable, je ne peux omettre de mentionner, et admettre qu’il existe deux sortes de défaite – celle des autres et celle qui nous écrase –, deux sortes d’humiliation, deux sortes d’aliénation, deux sortes de torture – celle que nous subissons et celle que nous infligeons –, deux sortes de rancune – celle que nous ressentons et celle que nous inspirons” (Fragments 44)

ניתן למצוא בטקסט הזה שנכתב בין השנים 1960-1964, את הזרעים לתפיסה של טיליון לגבי המחקר ההיסטורי, אשר, שכפי שראינו, החלה ביישומה בספרה רבנסברוק.⁷⁴ היא מציעה לבחון את ההיסטוריה כסדרה של תופעות שניתן לבחון לפחות משתי זוויות שונות. זאת משום שברגעים שונים בני אדם נמצאים מצדדים שונים של המתרס, לעיתים מהצד שמנחיל את התבוסה ולעיתים מהצד שסופג אותה, לעיתים מצד הקלגסים ולעיתים מצד הקורבנות וכן הלאה. נקודת המבט 'הכפולה' שמבקשת טיליון לאמץ ביחס למחקר ההיסטורי, קשורה באופן ישיר לניסיון האישי שלה, פעם כקורבן של הנאצים ופעם כחלק מהאומה הצרפתית שניסתה לדכא את ההתקוממות האלז'יראית. על פיה, אימוץ מתודולוגיה זו, אמור לספק לנו פרספקטיבה רחבה יותר להתבוננות בתופעות כלל אנושיות. בגישה של טיליון להסטוריה, קיימת ההכרה בכך שנקודת המבט היא תמיד חלקית, ופרגמנטרית ורק באמצעות חיבור של חלקים שונים ואף מנוגדים ניתן אולי לנסות לחלץ תובנות שיש בהן ערך של 'אמת'.

הגישה שמציגה כאן טיליון ביחס ההיסטוריה, היא יוצאת דופן ביחס לתקופה בה נכתבה. ההכרה שלה בקיומם של נרטיבים רבים ושונים וההבנה שהדרך לחיות בשלום, עוברת דרך הכרה בנרטיב של ה'אחר', כשווה וראוי, מניסיונה במלחמה. ההבנה הזו גורמת לטיליון להתגייס למען כל אותם ה'אחרים' הנרדפים והמדוכאים, בפעילותה ב-CICRC ובפעילותה כנגד העינויים של האסירים האלז'יראים. ההכרה בסבלם של קבוצות ועמים נדכאים, אינה פוסחת גם הנשים. טיליון הקדימה את זמנה, כפי שפורטייה מאבחנת, כאשר כבר ב-1966, היא מכנה את הנשים כעם הנתון לכיבוש (Femmes colonisées) פטריארכלי (Fortier 184).

⁷³ הטקסט הספציפי הזה הוא הקדמה שטיליון ייעדה לחיבור אוטוביוגרפי שהיה אמור לכוון את הניסיון שלה ממלחמת העולם השנייה עם זה מאלז'יר. פרויקט שהיה מעולם לא השלמה. הוא פורסם לראשונה ב-A la recherche du vrai et du juste, גרסה נוספת שלו, שטודורוב ערך באמצעות שימוש בגרסאות מוקדמות של המסמך. על-פי תארוך של טודורוב הוא נכתב בין השנים 1958-1964.

⁷⁴ היא החלה בכך כבר במהדורה השנייה של רבנסברוק שהתפרסמה ב-1973 ושכללה אותה במהדורה שהתפרסמה ב-1988. Fragments 27-29

טיליון גייסה את הידע והניסיון שלה כאנתולוגית, כבר מראשית פעילותה ברזיסטנס. אם נשים צעירות רבות שהיו חברות ברזיסטנס, תיארו את פעילותן ברזיסטנס כתקופה של גילוי עצמי והערכה מחדש של מקומן ותפקידן בחברה (Gorrara 32), טיליון משרטטת דיוקן עצמי שונה. היא מעידה שההתגייסות המיידית להתנגדות, עם שובה לפריז ביוני 1940, נבעה מכך שהייתה כבר אישה בוגרת ומפוכחת (Fragments 126). המוכנות של טיליון לאתגרים שזימנו לה שנות המלחמה נבעה, ללא ספק, ממסלול החניכה שלה כסטודנטית לאנתולוגיה. במסגרת עבודת המחקר שלה שעסקה בשבטים נודדים, היא שהתה תקופות ארוכות במדבר הסהרה, לרוב כאישה מערבית יחידה בין גברים, בתנאי שטח קשים.⁷⁵ העיסוק האינטנסיבי במחקר אתנולוגי העניק לטיליון את הכלים והיכולת להתבונן נכוחה בחברה ובמציאות ולנתח משמעויות של מנגנונים חברתיים.

טיליון הייתה חלק מקבוצה גדולה של נשים צרפתיות שמצאו עניין בתחום האתנוגרפיה, דיסציפלינה מחקרית שהתבססה בשנים שבין שתי מלחמות העולם. למר מתארת דיסציפלינה שהעניקה לנשים חופש ועצמאות (Lemaire 1). מרביתן של הנשים הללו למדו ב-Institute d'ethnologie. פול ריבה (Paul Rivet), שעמד בראש המוסד הזה וגם בראש מוזיאון האדם, התגאה בכך שנשים היוו כחמישית מהסטודנטים במוסד (שם 2). לאחר לימודיהן, חלק מהנשים הללו יצאו לעבודת שטח בקרב האוכלוסיות שחקרו, בחלקים נידחים של אפריקה, אמריקה או אסיה.⁷⁶ שילובן במשלחות המחקר התבססה על ההנחה שכנשים יהיה להן יותר קל ליצור קשר עם נשים מחברות מסורתיות, הן על מנת לתעד את עולמן והן כדי להשתמש בהן כמקור למידע (Lemaire 4-5). בפועל, מהתיאורים של טיליון על אופי העבודה שלה, עולה תמונה של עבודת שטח מגוונת, שלא התמקדה רק בנשים כאובייקט מחקר או כמקור ידע בלעדי. טיליון מפרטת את המגעים שלה עם בני השבט, ומתארת כיצד לאחר תהליך ארוך, היא זכתה באמונם של בני השבטים והייתה אישיות רצויה ומכובדת בקרבם (Fragments 74-80).

אליס קונקליין (Alice Conklin) מותחת קו ישר בין העיסוק באנתולוגיה ובין מאבקים כנגד צורות שונות של דיכוי, אצל טיליון ואצל חברותיה וחבריה האנתולוגים/יות. קונקליין טוענת שהנחת היסוד בבסיסה של הדיסציפלינה האנתולוגית, על שוויון בין כל בני אדם ללא הבדלי גזע או תרבות, כמו גם הפרקטיקה המחקרית שדרשה מהאתנולוגים עצמאות מחשבתית, הפכה אותם למתנגדים טבעיים של האידאולוגיה

⁷⁵ לשתי שליחיות המחקר הראשונות שלה, יצאה טיליון עם תרז ריביר (Thérèse Rivière), אתנולוגית צעירה. אולם השתיים עבדו באופן עצמאי ונפרד.

⁷⁶ מלבד ז'רמיין טיליון המאמר מאזכר מספר אתנולוגיות בולטות: Hélène Balfet, Marcelle Bouteiller, Jeanne Cuisinier, Germaine Dieterlen, Idelette Dugast, Françoise Girard, Deborah Lifchitz, Georgette Soustelle, Thérèse Rivière, Denise Paulme, Dina Lévi-Strauss

והמשטר הנאציים (Conklin 59-60). גיליאן בלאן (Blanc, Au commencement) טוען שההנחה על כך שהאסכולה האנתרופולוגית הצרפתית התאפיינה בפרוגרסיביות ולכן העוסקים בה התגייסו באופן מידי להתנגדות לכיבוש, היא גורפת מדי ושניתן היה למצוא משתפי פעולה גם בקרב האתנולוגים.⁷⁷ גם אם לא כל האתנולוגים היו מעורבים במאבק בנאציזם, אין עוררין על כך שטיליון וחבריה האתנולוגים ממוזיאון האדם היו מראשוני הפעילים כנגד הכיבוש בצרפת (Blanc, Une pionnière).

טיליון מזהה גם היא את המחויבות של חבריה האתנולוגים לאידיאל השוויון ומתארת אותם כ"אינטלקטואלים ליברלים" שהמוטיבציה שלהם נבעה "ממודעות הגבוהה לנוקי הנציונל-סוציאליזם בגרמניה" (Fragments 134). את פעילותה שלה ברוזיסטנס, טיליון אינה קושרת ישירות לערכים הומניסטים. לעומת זאת, היא מנסחת את הקשר בין הכשרתה כאנתרופולוגית למחויבותה המוסרית להיאבק בדיכוי, בהקשר לפעילותה באלז'יר. היא מסבירה שקיבלה על עצמה שליחות רשמית, מטעם הממשלה, כמשקיפה באלז'יר ב-1954, משום שלדידה, בתפקידה כחוקרת היה קיים ממד הומניסטי, שהוא הגנה על החברות שאותן חקרה :

"De mon côté je considérais les obligations de ma profession d'ethnologue comme comparable à celles des avocats, avec la différence qu'elles me contraignaient à défendre une population au lieu d'une personne." (Fragments 285)

אני רוצה להציע סיבה נוספת לכך שהאתנולוגיה עוררה בטיליון תחושת מחויבות כלפי המאבק בדיכוי. טיליון, כמי שנדדה בשנים שקדמו למלחמה בין אלז'יר לצרפת, מצאה את עצמה, חשה לעיתים סוג של תלישות וחוסר שייכות. היא מספרת שבימיה הראשונים באלז'יר חשה "מוזרות וזרות" (étrange et étrangère) (Fragments 59). היא מתארת תחושות דומות עם שובה לחופשה בפריז, לאחר תקופה ארוכה באלז'יר :

"Mais le dépaysement intense que j'avais subi au début de mon séjour africain se répercuta à l'envers quand je revis mes bandes d'amis parisiens. De nouveau je me sentis en quelque sorte marginalisée [...]" (Fragments 64-65).

⁷⁷ בלאן טוען שלא כל האסכולה האנתרופולוגית הצרפתית התאפיינה בפרוגרסיביות וענפים מסוימים מקרבה התאפיינו בשמרנות. כמו כן, גם מי שנתפסו כפרוגרסיביים עדיין התייחסו לציביליזציה המערבית כפסגת ההתפתחות האנושית ולא ערערו על תיאוריות שהשתמשו בקטיגוריות הגזע ככלי מחקר. הוא בעיקר מדגיש את ההבחנה הבסיסית בין אופני התגובה השונים במוזיאון לאתנוגרפיה (Musée d'ethnographie de Trocadéro) שנוהל על ידי Paul Rivet ובמוזיאון לאמנות ומסורות עממיות (Musée des Arts et Traditions populaire) שנוהל על ידי George Henri Rivière. בזה האחרון, מנהלי המוזיאון שיתפו פעולה עם ממשל וישי, על מנת לקדם את המוסד שלהם באמצעות התאמתו לאידאולוגיה של פטן. (Blanc, Au commencement 267-272)

סביר להניח שתחושת חוסר השייכות והשוליות בחברה שחשה טיליון על בשרה, הן בציוויליזציה זרה והן במולדתה שלה, הותירה בה את אותותיה. ייתכן שחוויה זו גם השפיעה על גישתה של טיליון למחקר וגרמה לה להעדיף את הניסיון האישי, כלומר קרבה לנושא המחקר, על פני הגישה "המדעית" של התבוננות מרחוק וחוסר מעורבות. מסיבה זו, אין זה מפתיע שטיליון גילתה הזדהות והבנה כלפי אלה שסבלו מדיכוי ואפליה. לכן, למרות שטיליון מתייחסת לשוליות שלה בהקשר לתלישות ולאו דווקא בהקשר למעמדה כאשה בחברה, 'תודעת השוליות' שלה הייתה גם בבסיס היכולת שלה להבין את האפליה ממנו סבלו נשים, כפי שניתן לראות ביחס שלה לנשים לנשות הרזיסטנס כמו גם ביחס לנשים בחברות מסורתיות.

6. ידע ככוח – האתנולוגיה בשירות ההתנגדות

ההכשרה של טיליון כאתנולוגית, עיצבה לא רק את טיב המחויבות שלה אלא גם את אופי האסטרטגיה שאימצה ברזיסטנס ואת דרכי ההתמודדות שלה עם המציאות כאסירה.⁷⁸ כמי שלא קיבלה הכשרה צבאית או מודיענית, טיליון פנתה לשימוש במיומנויות שרכשה במהלך לימודיה ומשימות המחקר שלה בשטח, ובהן הסימלי שצברה לשם קידום פעולות ההתנגדות. הקשרים הקרובים שטוותה טיליון עם עם בני שבט השאווייה, מושאי מחקרה, סייעו לה מאוחר יותר בפעילות ההברחה של שבויי מלחמה צרפתים, אנגלים ואפריקאים, דרך מדינות צפון אפריקה (Fragments 174). ארגון הברחת שבויי המלחמה נתרם לא רק מקשריה האישיים של טיליון, אלא גם מהידע האקדמי שלה, זאת משום שאימצה שיטות מחקר אתנולוגיות כמודל פעולה. היא מסבירה שצורת העבודה של ארגון הברחת השבויים התבססה על המודל האתנוגרפי, שכלל הכשרת צוותים מיוחדים ועצמאיים במטרה לטפל באסירי המלחמה על פי חלוקה לינגוויסטית: קבוצה מלגשית, קבוצה אלז'יראית, קבוצה סודנית וכו' (Fragment 176).

באופן דומה, גם כשכתבה טקסט שיועד לעיתונות המחתרתית, ושמטרתו הייתה להציע הקמת גוף שיאסוף וירכז ידיעות אמינות עבור ארגון הרזיסטנס, התבססה טיליון על מודל אקדמי של כתיבה (A la recherche 72). הטקסט הציע קיטלוג של מקורות הידע השונים, מהם ניזונים אנשי הרזיסטנס, על פי מידת האמינות שלהם והתייחס לקשיים ולבעייתיות של הסתמכות על כל אחד ואחד מהם.⁷⁹ האסוציאציה למחקר מתעוררת גם לנוכח השימוש בטרמינולוגיה אקדמאית, למשל השימוש במילה 'תזה' כדי לתאר נרטיבים שונים. אופן העבודה דומה ללא ספק, לזה שבו השתמשה כחוקרת. בסיום הטקסט, היא מנסחת מסר, עבור מי שימלא את מקומה במידה שתיעצר, בו היא מתמצתת את לב ליבה של העבודה המדעית:

⁷⁸ ראו בין השאר את המאמרים של (Une ethnologue) Todorov ושל (Une ethnologue) Postel-Vinay, שעוסקים ישירות בסוגיה זו.

⁷⁹ טיליון התייחסה לחמישה מקורות מידע עיקריים: הרדיו והעיתונות הפריזאיים שתכניהם נכתבו ונערכו ע"י גרמנים ומשתפי פעולה, העיתונות והרדיו של וישי שגם נשלטו על ידי הגרמנים, הרדיו של לונדון, ניו-יורק ומוסקבה, שמקדמים תזות אנגליות, אמריקאיות ורוסיות שלעיתים מתנגשות עם אלה הצרפתיות והרדיו השוויצרי הניטרלי. A la recherche 72.

“[...] en s'imposant la même discipline : ne croire un fait qu'après l'avoir longuement examiné et critiqué, avec un esprit froid et libre, et en tenant compte de tous les éléments.” (A la recherche 74)

תכנית העבודה שטיליון הציעה ביחס לאיסוף וניתוח מידע הייתה דומה יותר לגישה של מחקר מדעי מאשר לגישת העבודה הרווחת בארגוני מודיעין. זאת משום שהנאמנות הראשונה של ארגוני מודיעין היא כלפי הגופים שהם משרתים, ומסיבה זאת הם לא תמיד מונחים על ידי עיקרון האמת. טיליון, פטריוטית ככל שהייתה, ראתה את עצמה כמי שהמחויבות הראשונה שלה הייתה לאידיאל של אמת חסרת פניות, עוד לפני מחויבותה למולדת (שם).

דוגמא נוספת לאופן בו ניסתה טיליון לתרגם את הידע שצברה בעבודתה כאתנוגרפית לטובת פעילותה ברזיסטנס ניתן למצוא באופן בו ניסתה למצוא פתרון מעשי לגל המאסרים של חבריה לארגון, באמצעות שימוש בכלי מחקר מתחום מדעי החברה. במהלך קיץ 1942, טיליון אספה, תיעדה, קטלגה וניתחה נתונים רבים ככל האפשר, על מנת לנסות ולחלץ נתונים אמינים לגבי הסיבות למעצרים שהפכו לתכופים יותר, בתקופה זו. היא עשתה זאת מתוך הרצון לזהות כשלים שדרשו תיקון בדרך הפעולה של הארגון. הניתוח שלה, שהתבסס על מודל סטטיסטי, הצביע על כך שהרוב המוחץ של המעצרים אירע כתוצאה מהלשנות. המסקנה שעלתה מהעבודה שלה הצביעה על כך שהיכולת שלה להשפיע על מציאות המעצרים הייתה מוגבלת. מסקנה זו קיבלה משנה תוקף עם מעצרה כתוצאה מפעילות של סוכן של הגסטאפו.⁸⁰ בפועל, מצינת טיליון, מודל החיזוי שלה התגלה כאמין, משום שהיא חזתה את סיבת מעצרה, מספר שבועות לפני התרחשותה, ללא יכולת להתחמק מהסטטיסטיקה (Fragments 176).

7 התנגדות באמצעות ידע במחנה

כחוקרת טיליון היא הבינה היטב שידע הוא כוח :

“Comprendre une mécanique qui vous écrase, démonter mentalement ses ressorts, envisager dans tous ses détails une situation apparemment désespérée, c'est une puissante source de sang-froid, de sérénité et de force d'âme.” (Ravensbrück 217)

מיד עם הגיעה למחנה הריכוז, טיליון החלה ללקט מידע. בימים הראשונים, כאשר שהתה בבידוד עם יתר האסירות שהגיעו עימה, היא התוודעה לאסירות מאושוויץ, ודרך היכרות זו למדה על מערכת ההשמדה

⁸⁰ טיליון נאסרה ב-13 באוגוסט 1943, טיליון נעצרה בעקבות הלשנה של סוכן בפול Robert Alesch, איש כנסייה ששיתף פעולה עם הגסטאפו. Tillion 168-172

באשוויץ ועל הקשרים בין אושוויץ לרבנסברוק (Ravensbrück 61). בימים שלאחר הבידוד, היא חלתה ואושפזה בבלוק המרפאה שם פגשה בהילדה (Hilda), אסירה צ'כית שסיפרה לטיליון כל מה שהיה ידוע לה לגבי המחנה: ההוצאות להורג, הטרנספורטים בין אושוויץ לרבנסברוק והניסויים בבני אדם (שם 55). על הניסויים טיליון למדה גם מאוחר יותר ישירות מצעירות פולניות, אשר כונו במחנה Kaninchen (ארנבים), ושימשו כשפנים לניסיונות הרפואיים של הנאצים, ונותרו בעלות מומים (שם 56).⁸¹ מידע נוסף ומדויק לגבי המערכת, קיבלה טיליון מהאסירות שעבדו כמזכירות עבור האס אס (שם 137). בצורה שיטתית, לאורך על תקופת המאסר במחנה, טיליון וחברותיה המשיכו ללקט מידע. לאחר שטיליון הצליחה לגבש תמונה ברורה על האופן בו פעל המחנה, במרץ 1944, היא העבירה הרצאה מדעית בפני חברותיה האסירות וחשפה בפניהן את האופן בו התנהלה המערכת במחנה הריכוז (Todorov, Une ethnologue 178). מעבר למידע על ההשמדה, טיליון הציגה לאסירות את האופן בו נוצלו כ'חומר אנושי' לשם גריפת רווחים כלכליים של הנאצים, ובעיקר של הימלר. תודות לחברותיה המזכירות, הגיעו לידיה של טיליון נתונים רבים לגבי ההכנסות וההוצאות של המחנה. היא גילתה שלא אחר מאשר הימלר היה הבעלים של האדמות, עליהם שכן מחנה רבנסברוק ומחנות הלווין מסביבו ולכן קיבל דמי שכירות מהמדינה (שם 214). מלבד זאת, טיליון חישה את עלות האחזקה של אסירה במחנה בכ- 35 פנינג (pfennig) ליום, שכן עלות זו הייתה אפסית, בשל התנאים הירודים והתזונה הדלה (שם).⁸² המפעלים ששכנו בסמוך למחנה שילמו עבור יום עבודה של אסירה בין 6-8 מארק, כלומר הרווח הנקי של הנאצים מעבודת האסירות הסתכם במאות אחוזים (שם 218).

לאיסוף המידע הייתה מטרה נוספת מעבר לניסיון לפצח את מערכת הדיכוי ברבנסברוק, ולשפר את יכולת ההתמודדות עימה. טיליון וחברותיה האסירות היו מודעות לחשיבות ממד התייעוד. הן העריכו שביום שלאחר שחרור המחנה תהיה חשיבות לכל בדל של מידע גם מבחינה היסטורית וגם כדי להביא למשפט את האשמים. מסיבה זו, הן ניסו להעלות על הכתב ולתעד בדרכים שונות את מה שהתרחש במחנה. הן הסתירו את החומרים האלה כדי להוציא אותם בבוא היום מהמחנה. טיון תיעדה את שמותיהם של אנשי האס אס, באמצעות הסוואתם במה שנראה כ'מתכונים'. (Ravensbrück 33). היא גם הייתה אחראית להברחה מהמחנה של סרט צילום לא מפותח, עם תמונות רגליהן של הצעירות הפולניות שהיו קורבנות לניסויים רפואיים (שם). לטיליון היה גם ספר הדרכה דתי L'imitation de Jésus Chris שקיבלה מקצין הדת בכלא בצרפת ובו השתמשה לאורך כל תקופת מאסרה כדי לציין נקודות זמן חשובות.

⁸¹ ה'ארנבות', שוכנו בבלוק 32, יחד עם אסירות ה-NN.
⁸² ערכו של המטבע הגרמני מארק היה 100 פנינג.

הברחת הידיעות מרבנסברוק החלה עוד בטרם השחרור. טיילון מספרת על האופן בו האסירות הפולניות ניצלו את אופציית ההתכתבות הלגיטימית, שהייתה נתונה לחלק מהן, ובין שורות המכתבים שלהן ובחלק הפנימי של המעטפות, באמצעות שתן, הן כתבו מידע על המחנה. המסרים הבלתי נראים הפכו לקריאים, רק לאחר שימוש במגהץ חם. המכתבים הללו נשלחו למשפחות האסירות שהתבקשו להעביר את המידע הלאה. (Ravensbrück 172). האופן בו ליקטו האסירות מידע, השתמשו בו ואף ניסו להעביר אותו הלאה מעידה על כך שגם בתנאים הלא אנושיים של המחנה הן היו חדורות רוח ההתנגדות.

8. השרדות וסולידריות

טיליון מתארת בכתביה כיצד האסירות במחנה פיתחו דרכים נוספות להתנגד לדיכוי. המבחן הראשון שעמד בפני האסירות במחנה היה ההישרדות, משום שהאיום של המוות השרירותי, היה קיים באופן תמידי. טיליון מתארת את ההבנה המיידית שהולמת בנשים ובגברים מהרגע הראשון שלהם במחנה הריכוז :

“ [...] quelque chose, que l'on recevait en pleine gueule, aussi : complètement évidant que la « devinance » de la mort qui fait hurler les bêtes que l'on va tuer ” (Ravensbrück 147)

השימוש בדימוי של חיות המבוהלות החשות בטבח המתקרבת, מחדדת את תהליך הדה-הומניזציה שעברו האסירות מבואן בשערי המחנה. התהליך הזה הושלם כאשר נלקחו מהן כל מטלטליהן, ובאותו אופן שנשלל מהן קניינן האישי נשללו מהן כל הזכויות הבסיסיות להם זכאים בני אדם בציוויליזציה האנושית (שם 148). מכאן והלאה החל, עבור כל אסירה, פרק ההישרדות האישית במחנה.

עבור טיליון, הגישה שלה כלפי ההתרחשויות קשורה לדיסציפלינה האתנולוגית. היא מסבירה שההרגל שלה לנתח את המציאות שבה היא חיה, בריחוק מדעי של חוקרת, ללא מעורבות רגשית, סייע לה להקחות את הסבל שלה, ובכך תרם להישרדותה. משום שבעוד חברותיה למחנה סבלו לא רק מייסורים פיזיים, אלא גם מייסורים שנבעו מתחושת אובדן צלם האנוש, כחוקרת, הצליחה היא להתבונן במציאות בריחוק, ולנתח אותה (Tillion 250). בצורה זו, נמנעו ממנה חיבוטי נפש רבים שהיו מנת חלקן של האסירות האחרות :

“L'intérêt intense que j'ai pour le spectacle de la vie et un certain désintérêt de moi-même et de mes propres sentiments m'ont personnellement préservée de ce genre de déception :

qu'importe après tout, que le sublime soit épisodique, la vérité lui est tellement préférable".
(Tillion 250)

אבל טיליון מייחסת את ההישרדות שלה גם לגורמים אחרים, כפי שהיא כתבה בהקדמה לרבנסברוק:⁸³

"Si j'ai survécu, je le dois, d'abord et à coup sûr, au hasard, ensuite à la colère, à la volonté de dévoiler ces crimes et, enfin à une coalition de l'amitié – car j'avais perdu le désir viscéral de vivre." (Ravensbrück 33)

טיליון בוחרת לזקוף את הישרדותה ליד המקרה, לכעס, לרצון לחשוף את הפשעים ולבסוף לקואליציה של חברות. מעבר ליד המקרה, הגורם היחיד להישרדותה, שלא היה קשור בה בלבד הייתה הסולידריות. במחנה, נזקקו האסירות לרשת תמיכה וסיוע, בייחוד במקרה של האסירות הצרפתיות שמוקמו בתחתית סולם המעמדות במחנה. הצרפתיות הגיעו בשלב מאוחר לרבנסברוק כאשר כל התפקידים שמילאו האסירות, במה שמכנה טיליון ההיררכיה המקבילה (La hiérarchie parallèle) היו מאוישים. בנוסף לכך, העובדה שהצרפתיות לא דיברו גרמנית הקשתה עליהן להשתלב בתפקידי מפתח (Ravensbrück 197).⁸⁴ מצבן של קבוצת אסירות הרזיסטנס הצרפתיות ה-NN, היה חמור אף יותר משום שבניגוד לאסירות האחרות, לא היו זכאיות לקבל חבילות, כך שהן היו מורעבות באופן תמידי ומצבן הגופני היה ירוד (שם 198).⁸⁵

בתוך המציאות הקשה הזו, מספרת טיליון, נרקמו קשרים של סולידריות בין האסירות, ותחושת אחריות הדדית. הנשים סייעו זו לזו במתן טיפול רפואי, בסיוע במציאת מחבוא ובתוספת תזונה. הסולידריות הזו לא הצטמצמה לקבוצה הלאומית של כל אסירה, אלא הייתה חוצת גבולות. גילוי הסולידריות המרשים ביותר שטיליון תיארה הוא התגייסות אסירות רבות במחנה, כדי להציל את הצעירות הפולניות שנעשו בהם ניסויים, מהשמדה, כדי שיוכלו להיוותר בחיים ולהעיד (שם 174). טיליון מציינת ששש נשים אף הציעו לצעירות הללו להתחלף איתן במספר האישי, כדי שיוצאו להורג במקומן. (שם)

צורת התנגדות אחרת במחנה, שאפיינה את אסירות הרזיסטנס הצרפתיות, הייתה הסירוב לעבוד עבור הגרמנים ולתרום לשגשוגם הכלכלי ולמאמצי המלחמה שלהם. האסירות הללו, שלא היו משובצות באופן

⁸³ מדובר בהקדמה שהופיעה במהדורת 1972, ושוב במהדורה שפורסמה ב-1988.

⁸⁴ מדובר על תפקידים כמו: אחראית הבלוק (blockova) ושתי העוזרות שלה (stubova). Ravensbrück 157. תפקידים נוספים שהיו עימם פריבילגיות, היו תפקידי המזכירות שאוישו על ידי דוברות גרמנית. עבודה במרפאה (Revier), שטיליון מציינת שכמה אחיות ורופאות צרפתיות הצליחו להשתלב בה. שם 198.

⁸⁵ טיליון מזכירה גם את ההיררכיה שהייתה קיימת בין הבלוקים, בהן התגוררו האסירות. כאשר האסירות בעלות התפקידים, כמו המזכירות זכו לבגדים נקיים, לכמות גדולה יותר של מזון, לחבילות ולשינה בתנאים נוחים. זאת לעומת בלוקים אחרים שהיו מוכי כינים, ומספר נשים הצטופפו יחד באותה מיטה או מחצלת. Ravensbrück 188.

קבוע לעבודה מסוימת (על אסירות ה-NN נאסר לצאת מגבולות המחנה), שימשו כרזרבה של כוח אדם לעבודות חד-יומיות (שם 160). הסטטוס הזה כונה בגרמנית Verfügbar (-פנויה). על מנת להתחמק משיבוץ לעבודה הן נדרשו, באופן יומיומי, למידה רבה של תעוזה ומקוריות: הן הסתתרו בעזרת חברותיהן האסירות, התחזו ל-Schmuckstück (-תכשיט)⁸⁶ או לחלופין לא ביצעו את עבודתם כראוי כדי שמנהלי העבודה יוותרו על שירותיהן (שם 161).

אם כן, הסולידריות בין הנשים במחנה אפשרה להם להתנגד ולשפר את יכולת ההשרדות שלהן. אנדריו טוענת שמהתארגנות הנשים במחנה רבנסברוק ומרשתות הסולידריות שלהן נעדר המרכיב הפוליטי, זאת בניגוד לגברים, אצלם להשתייכות הפוליטית הייתה משמעות חשובה גם בתוך המחנה (Andrieu, Reflexions 20). גם טיליון סבורה שבמחנות הגברים להשתייכות הפוליטית הייתה חשיבות גדולה יותר, מאשר בקרב הנשים במחנות. היא טוענת שעבור הנשים הסולידריות הלאומית הייתה יותר משמעותית מאשר הסולידריות הפוליטית והדתית (Ravensbrück 211-212). לדידה של טיליון, באופן כללי, מרבית הנשים הצרפתיות לא היו בעלות נטייה פוליטית מובהקת, ואלה שכן היו פעילות פוליטיות, כלומר חברות המפלגה הקומוניסטית, הסתדרו היטב עם שאר האסירות, על בסיס הרגשות הפטריוטיים שלהן (שם).

מרתק לראות כי הסולידריות בין הנשים הצרפתיות, כפי שטיליון משרטטת אותה מבוססת על שיתוף פעולה בין קבוצה מגוונת ביותר של נשים שבאו מרקעים שונים וממעמדות שונים. הסולידריות הנשית איחדה בין פרוצות שהדביקו חיילים גרמנים במחלות מין, עוזרות בית של גרמנים שהאשמו בגניבה ונשים שהתנדבו לעבוד בגרמניה. אמנם, בקרב הנשים שהוגדרו על ידי הגרמנים כאסירות פוליטיות, היו גם נשים שלא לקחו חלק פעיל בהתנגדות, אלא גורשו למחנה משום שהיו בנות משפחה של לוחם רזיסטנס, מועסקות אצל אנשים שנעצרו או נשים שהיו בבעלותן נכס שהגרמנים היו מעוניינים בו.⁸⁷ טיליון מציינת שבאופן טבעי, הנשים הללו לא היו מוכנות לאותה הקרבה וסיכון שהיו מוכנות אליה פעילות הרזיסטנס ולכן הן היו, לא פעם, עול על השאר. היא מוסיפה שגם בקרב אסירות שנאסרו בשל פעילותן ברזיסטנס, היו כאלה שהצטרפו לארגון לא מתוך טוהר כוונות, אלא כדי לקדם אינטרסים אישיים שלהם, והיו כאלה שהיו חלשות אופי ונשברו בחקירות. ובכל זאת, טיליון מדגישה שלמרות השוני בין הנשים במחנה, נוצר ביניהן שיתוף פעולה מרשים.

⁸⁶ אסירה תשושה שנראית כמי שאיבדה את הרצון לחיות. המקבילה המוזלמן במחנות של הגברים.

⁸⁷ במחנה, הנשים חולקו לקטגוריות, ע"י משולש בד בצבע שהוצמד לחולצתן. משולש אדום לאסירות פוליטיות, משולש סגול לעדי יהווה, משולש ירוק למי שהוגדרה כעבריינית ומשולש שחור לצוענים ומי שהגרמנים הכלילו בקטגוריה א-סוציאליים, שטיליון מקבילה אותה לאנשים עניים משולי החברה (Quart monde). Ravensbrück 148. האסירות הצרפתיות, לעומת זאת קיבלו כולן משולש אדום, לא משנה מה הייתה הסיבה שבעטיה גורשו, טיליון מציינת שדבר זה גרם לאי-נחת לחלק מאסירות פוליטיות "האמיתיות". שם 208.

הזדהות ספונטנית וכמעט מוחלטת עם הרזיסטנס הייתה קיימת גם בקרב נשים שלא היו חלק ממנו. הנשים כולן התאחדו סביב האתוס של הרזיסטנס ובחרו לקחת חלק בגילויי ההתנגדות של אסירות הרזיסטנס:

“ [...] la résistance donnait le ton dans tous les blocs français, et dans certains d’entre eux, elle le donnait tellement que l’ensemble des prisonnières, mourant de faim, refusèrent à l’unanimité des suppléments de nourriture dans les usines d’armement. A ma connaissance, il n’y a pas eu de Françaises mouchardes à Ravensbrück ” (שם 209)

עובדה זו אינה ברורה מאליה, משום שברבנסברוק לא היה גוף התנגדות מסודר והיררכי שהיה אחראי על משמעת, זאת לעומת מחנות הגברים, בהם הייתה קיימת התארגנות מסודרת בה היו נושאי תפקידים שהיו בעלי סמכות ומרות על האסירים האחרים (Andrieu, *Réflexions* 20).⁸⁸ ניתן לראות באופי השונה של התארגנות ההתנגדות במחנות הנשים לעומת התארגנות ההתנגדות בגברים, פועל יוצא של ההבדלים בתהליכי הסוציאליזציה בין חברת הנשים במחנות וחברת הגברים במחנות (Andrieu, *Réflexions* 22 ; Postel-Vinay 5). בעוד הקשרים החברתיים בין הגברים הושפעו מיחסי כוח וממעמד, אצל הנשים, הקשרים החברתיים התאפיינו בשוויון והתבססו על יחסי אמון, גילויי חמלה ועזרה הדדית (שם).

טיליון מציירת את חברת הנשים במחנה באופן מורכב, האופייני לה. מצד אחד היא מתארת מציאות סבוכה, ערב רב של נשים, בנות עמים שונים שהתקבץ לטריטוריה אחת. וניתן לזהות, לא פעם, נימה של ביקורת לגבי התנהגויות מסוימות של אסירות.⁸⁹ אך לצד הביקורת הזו, טיליון מתארת את הערבות ההדדית של הנשים אחרת כלפי השניה, את הסולידריות שהייתה מבוססת על ערכים אוניברסליים, ושהצליחה להשתרש באופן שגימד את הפערים וחוסר ההבנה שנבעו ממוצא, שפה ומעמד. יש לציין, כשגם כשהיא מבטאת ביקורת על נשים במחנה, הדבר מלווה לא פעם ברגישות, בהומור או בלעג עצמי. לדוגמה, בהתייחסות לאסירות הפולניות טיליון אומרת ש"המגלומניה הלאומית שלהן עברה אפילו את זאת שלנו (הצרפתיות), שהיא כשלעצמה מרשימה" (שם 204).

⁸⁸ אנדריו מתייחסת לארגון הרזיסטנס בבוכנוואלד שם בכל בלוק בו היו צרפתים מונו אחראי על הסולידריות (Responsable de la solidarité) ואחראי על שעות הפנאי (Responsable des loisirs). (Andrieu, *Réflexions* 20).

⁸⁹ טיליון מתארת איבה מסוימת בין הצרפתיות שהיו בתחתית ההיררכיה במחנה לחלק מהפולניות שלנוכח מספרן והוותק שלהן איישו את תפקידים ב'היררכיה המקבילה'. (Ravensbrück 204).

ד. ביום שאחרי המלחמה – היסטוריה ועדות בין אובייקטיביות לסובייקטיביות

טיליון, שהבינה את חשיבות התייעוד עוד במחנה ועסקה, באופן שיטתי, בניסיונות לתעד את המציאות. היא המשיכה בעבודה זו לאחר השחרור, כבר במחנה ההתאוששות בשבדיה, היא תשאלה את האסירות המשוחררות, וניסתה לאסוף מידע לגבי זהותן של הנשים שהגיעו בטרנספורטים השונים.⁹⁰ המידע שקיבלה היווה בסיס לראשית המחקר שלה על שני טרנספורטים של נשים (ה-27000 וה-57000) שבו לקחה על עצמה את המשימה, להתחקות אחר גורלה של כל אחת מהאסירות שהיו חלק מהם (Ravensbrück 302). בבסיס המחקר הזה נטועה הנחה מהפכנית ביחס לתפיסת המחקר ההיסטורי שהייתה מקובלת בתקופה שבה פעלה:

“[...] je souhaitais aussi montrer l’absurdité générale qui consiste à asseoir un jugement sur les « moyennes statistiques », tendance qui favorise si dangereusement de nos jours la « massification » administrative, l’usage généralisé des machines à penser, celui aussi des grandes enquêtes collectives et des sondages d’opinion [...] mais en outre mes sondages comportaient l’inventaire méthodique des réactions individuelles dans trois convois [...]” (שם)

בעקבות הניסיון של טיליון במחנות, מחלחלת בה ההבנה שהיא מעוניינת לאמץ מודל חדש המבקש להתייחס אל ההיסטוריה כאל פנורמה המורכבת מסיפורים של אנשים שונים וקבוצות שונות. תפיסה זו, נתנה משקל רב יותר לסיפורו של האינדיבידואל, בתוך האירוע ההיסטורי הקולקטיבי. היא מציבה את המודל הזה כאלטרנטיבה למודל של ההיסטוריה הכללית שהתבסס על איסוף נתונים, משום שלדידה, הוא הציג אמת חלקית ומוגבלת המבוססת על 'ממוצע סטטיסטי', על אב טיפוס שאין ביכולתו לתאר את ההטרוגניות של המציאות. בהתבסס על גישתה ההיסטורית החדשנית, טיליון טוענת שהפערים הגדולים בתנאי החיים של האסירות במחנה, כמו גם, הפערים בתנאים בין מחנה אחד למשנהו, הופכים את הסטטיסטיקה לבלתי יעילה לשם קבלת תמונה אותנטית של המציאות במחנות (שם 189).

תפיסת ההיסטוריה של טיליון, הייתה המשך ישיר לאופן בו תפסה את המחקר האתנולוגי. היא לא האמינה בהפרדה מוחלטת בין החוקר לאובייקט המחקר והעדיפה את הניסיון האישי כדרך להגיע אל האמת על פני הגישה "המדעית", של התבוננות וניתוח של חברה מרחוק. עבור טיליון:

“ Je tiens à signaler que les rapports « scientifiques » c’est-à-dire basés sur l’observation des autres – sont faux et factices : pour connaître une population il faut à la fois la « vivre » et la

⁹⁰ היא הציבה להן השאלות לגבי מספר האסירה שלהן, השם שלהן, תאריך הגעתן לרבנסברוק, המספר המשוער של האסירות שהגיעו עימן בטרנספורט, וזהותן. Ravensbrück 299

«regarder». C'est pourquoi ceux qui vivent doivent apprendre à regarder – ou ceux qui regardent doivent apprendre à vivre – au choix. » (Fragments 179)

טיליון טענה שעל מנת להכיר באמת ובתמים ציוויליזציה זרה יש ל"חיות אותה". היא ראתה במחנות סוג של ציוויליזציות, שכל אחת מהן הייתה בעלת מאפיינים ייחודיים. מכאן, ניתן להסיק שהעובדה שהיא כאסירה חייתה את הציוויליזציה של רבנסברוק, נתנה לה את הכלים לחתור להבנה אמיתית של ציוויליזציות מחנות הריכוז :

“Les sociétés paysannes étaient vivantes, présentes, structurées lentement et solidement sur profondes racines, elles appartenaient aux catégories que l'on qualifie d'archaïques : les autres, celles de l'univers concentrationnaire ne connurent qu'un bref présent, presque sans passé commun, presque sans avenir. ” (Ravensbrück 300)

היא משווה את החוקר שעסוק באיסוף נתונים אך אינו מצליח לרדת לעומקו של אובייקט המחקר שלו ולהבין אותו לאשורו לחירש מלידה שמעתיק תווים של סונטה (Fragments 49).

“Combien y-a-t-il des historiens, de psychologues, d'ethnologues – les spécialistes de l'homme – qui lorsqu'ils rassemblent leurs fiches, ressemblent à un sourd de naissance copiant les dièses et les bémols d'une sonate ? (שם)

על פי התפיסה הזו, ההיכרות הקרובה של החוקר עם אובייקט המחקר שלו שמה אותו בעמדה פריבילגית להבנה וניתוח של המציאות. כלומר, לטיליון כאסירה לשעבר במחנה ריכוז יש נקודת פתיחה טובה ביחס לגישה וליכולת לתאר ולנתח את ההיסטוריה שחייתה על בשרה. התפיסה הזו לגבי מתבטאת, באופן ברור, בתגובה שפרסמה טיליון, כמענה לביקורת שהטיח בה פייר נורה בספרו: 'Les Français d'Algérie'.⁹¹ טיליון טוענת שהחולשה בניתוח ההיסטורי-פוליטי של נורה נובעת מכך שהיכרותו עם אלז'יר מבוססת בעיקר על קריאה ולא על ניסיון אישי (Wood 230). נקיטת העמדה הזו ממקמת את טיליון באותה שורה עם ההיסטוריונים של הרזיסטנס בני דורה. הסכנה בגישה כזו, כפי שניתן היה לראות בפרק המבוא, וכפי שעולה מהדוגמה האחרונה היא של סירוסם של היסטוריונים מהדור הצעיר ומניעת התפתחותן של פרספקטיבות מחקר חדשות. בעיה נוספת היא כמובן הקרבה הגדולה מדי של החוקר לנושא המחקר, שיכולה לפגוע באובייקטיביות שלו. ניתן לפרש את המאבק המתמשך של טיליון בהיסטוריונים ובכל מי

⁹¹ בספרו נורה תקף את טיליון וטען שהניסיון שלה לנתח את הקונפליקט האלז'יראי כנובעים ממניעים כלכליים הוא מוטעה. Nora 207

שטען שהשמדה התרחשה רק על אדמת פולין כחלק מהמגמה הזו.⁹² ברבות השנים, טיליון חזרה בה, והודתה שלמרות שברבנסברוק וגם במחנות עבודה אחרים על אדמת הרייך היו קיימים תאי גזים, הקורבנות העיקריים של ההשמדה היו היהודים, שהשמדתם התבצעה בעיקרה על אדמת פולין (Vidal-Naquet, *Réflexions* 148). טיליון הודתה בכך כפי שהודתה בניתוח המוטעה שלה לגבי הסיבות לפריצתו של הקונפליקט הצרפתי-אלזיראי.⁹³

יש לציין שטיליון הייתה מודעת לבעייתיות בגישתה המחקרית המעניקה משקל רב לחקר העדויות של האסירות. אל מול הטענה על חוסר אמינות שקרים או אי-דיוקים בעדויות, טיליון הציעה שיטת עבודה מאומצת ושיטתית של ניתוח והצלבות, כדי לחתור אל העובדות המדויקות ביותר.⁹⁴ כפי שוידאל נקה מציין, הגישה של טיליון כלפי המחקר ההיסטורי נבעה מתוך המודעות לכך שההיסטוריה היא לא יותר מייצוג של המציאות שלא ניתן לסמוך עליו (Vidal-Naquet, *Réflexions* 137).⁹⁵ כלומר, על פי טיליון, ערכי האובייקטיביות וחוסר הפניות המוחלטים, שהמדע שואף אליהם, הם אידאלים תיאורטיים שאינם קיימים במציאות (Ravensbrück 305). טיליון גם הייתה מודעת לכך שמעורבות רגשית עמוקה עלולה לפגוע בחוש השיפוט. מסיבה זו, היא עצמה ניהלה יומן בו כתבה באופן יומיומי את העובדות החשובות, ובעיקר את האירועים המזעזעים ביותר, בימים האחרונים במחנה, כאשר ההשמדה הפכה להיות יותר שיטתית. (שם 278) בעצם מעשה כתיבת היומן, היא ניסתה ליצור חיץ ברור בין טיליון החוקרת לבין טיליון העדה. סביר להניח שהבחירה הזו הייתה קשורה במצבה הגופני והנפשי הרגיש עם בימים האלה בהם האיום התמידי במוות היה נוכח מתמיד, מצב שהחמיר עם שליחתה של אימה לתאי הגזים במחנה (בחודש מרץ). התייעוד שלה, כפי שהיא מצהירה, נועד לשמור על דיוק מירבי כדי שהזיכרון שלה לא יושפע מהטלטלות הרגשיות (שם).

חשוב לציין שטיליון לא נקטה בגישה של מחקר היסטורי של המחנות, המסתמך רק על עדויות האסירות משום שבפרספקטיבה כוללת, אלה יכלו לספק רק רסיסי מידע. במאמר שהקדישה לשיטות המחקר של מחנות הריכוז: *Réflexions sur l'étude de la déportation (A propos des documents allemands confrontés avec témoignages des déportés)*, היא מדגישה את נחיצותה של עבודת הארכיון, אם כי מציינת את הכשלים הקיימים גם בשימוש במסמכים היסטוריים, שגם הם יכולים להכיל לא מעט טעויות וחוסר דיוק. (Tillion, *Réflexions* 37). על פי טיון, על מנת להבין את התמונה הגדולה לגבי כיצד פעלה

⁹² ראו הערה 49. כמו כן, מכתבה של טיליון לקלוד לנצמן (Claude Lanzmann), במאי ויוצר הסרט שואה, שבראיון רדיופוני טען שלא היו קיימים חדרי גזים מחוץ לגבולות פולין (A la recherche 185). הויכוח אולי נסב סביב קיומם של תאי הגזים חוץ לגבולות פולין, אבל בבסיסו היה זה ויכוח לגבי הייחוד של הגורל היהודי בשואה.

⁹³ בראיון רדיופוני מ-1975, טיליון מודה שלא הייתה מודעת למצב הקולניאלי ולהשלכותיו.

⁹⁴ טיליון מתארת מקרה ספציפי בו באמצעות ניתוח והצלבת עדויות היא הצליחה להתחקות אחר מקור טעות בעדותה של אחת האסירות.

⁹⁵ « cette représentation incertaine que l'on appelle l'histoire » Vidal-Naquet *Réflexions* 137

המערכת הנאצית של המחנות, ואת ההגיון האידיאולוגי והכלכלי שעמד מאחוריה, יש צורך להצליב בין עדויות וחומר ארכיוני (שם). אי אפשר היה להסתפק בעדויות האסירות.

סגנון הכתיבה של טיליון שילב איפה חומרי ארכיון, ניתוח עדויות, טבלאות ומסמכים, וכן קטעים מהאופרטה, וכתיבה הומוריסטית. שילוב זה מבטא את גישתה הייחודית של טיליון לחקר ההיסטוריה. זיכרון המחנות שמציעה טיליון הוא יוצא דופן ביחס לתקופתה. כלומר, זהו זיכרון שכורך את ההיסטוריה 'הגדולה' עם ההיסטוריה 'הקטנה', מתוך התפיסה שדרך הסיפורים האישיים הייחודיים של אינדיבידואליים או של קבוצות, ניתן להבין את טוב יותר את האירוע ההיסטורי 'הגדול'. על החדשנות של טיליון ביחס לזמנה ניתן ללמוד דרך בחינת את התפתחות זיכרון המחנות מתום המלחמה ועד ימינו אנו. בשנים שלאחר המלחמה, הזיכרון הדומיננטי של המחנות היה זה שהתמקד בקולקטיבי, כלומר ברמה המערכתית (Wieviorka 34). אולם, באופן הדרגתי זיכרון זה פינה את מקומו לזיכרון שמתרכז בחוויה האישית ושהעדויות ממלאת בו חלק מרכזי (שם). מהבחינה הזו, ניתן לומר שטיליון הקדימה את זמנה כשהעניקה חשיבות גדולה לעדויות האישיות.

ה.התנגדות באמצעות כתיבה אמנותית: האופרטה Le Verfügbar aux Enfers (-פנויה בגיהנום)

בסתיו 1944, צוותו טיליון וחברותיה ה-Verfügbaren לקומנדו שעסק בפריקת ובמיון רכבות עמוסות שלל של הגרמנים, שהגיעו למחנה. בסיוע חברותיה, טיליון הסתתרה בתוך ארגז, והחלה בכתיבת מה שהיא כינתה Revue בצורת אופרטה בשם 'פנויה בגיהנום' Le Verfügbar aux Enfers (Ravensbrück 161). היצירה הזו הוקדשה לתיאור החיים במחנה, תוך כדי התמקדות באסירות שהשתייכו ל'סטטוס' ה-Verfügar (-פנויה). כתיבת האופרטה הייתה עוד אחד מגילויי הסולידריות בין האסירות, שכן חלק מהשירים היו פרי של עבודה קולקטיבית, כאשר כל אחת מהחברות שעסקו במיון תרמה שורה אחת לשיר (שם). טיליון התייחסה לקיומה של האופרטה בשנים שלאחר המלחמה, אך פרסמה קטעים ממנה רק במהדורה השלישית של רבנסברוק ב-1988 (Reid, 147). היצירה התפרסמה לראשונה במלואה ב-2005, ששים שנה לאחר שהוברחה מהמחנה.⁹⁶ ציר העלילה המרכזי של המחזה סב סביב הרצאה שנותן חוקר טבע (naturaliste) על אודות מין זואולוגי חדש ה-Verfügar. תוך כדי ההרצאה, הצופים נחשפים לעולמן של האסירות הצרפתיות במחנה.

העיסוק באופרטה הינו חשוב ומעניין לא רק בשל התנאים בהם נכתבה אלא גם בשל הנושאים בהם היא דנה, סגנון ההבעה שלה והעובדה שהיא מספקת לנו אשנב הצצה אל עולמן הפנימי של האסירות במחנה הריכוז. האופרטה היא המשך ישיר לפעילות ההתנגדות של טיליון. ראשית, משום שעצם מעשה הכתיבה במחנה הריכוז היה אסור בתכלית האיסור וטיליון הצליחה להשיג דפים ודיו בסיוע חברותיה שעבדו כמוזכירות במחנה (Andrieu, avant-propos 14). שנית משום שהיצירה הייתה דרך להתמודד עם הדה-הומניזציה שעברו האסירות במחנה ולהתנגד לה (Reid, 144). ולסיום, קיימת חתרנות בעצם בחירת הז'אנר אליו משתייכת היצירה, הבחירה לכתוב סוג של מחזמר קליל המשלב שירים וריקודים, כאשר עוסקים בנושא כמו החיים במחנה ריכוז רחוקה מלהיות שגרתית (Andrieu, avant-propos 17). מה שאפילו פחות שגרתי הוא הנימה הרוויה בהומור שחור ובהומור עצמי שאימצה טיליון, מה שהפך יצירה זו לכה ייחודית בנוף של היצירות והחיבורים שנכתבו במחנות (שם 15).⁹⁷

כפי שציינתי, האופרטה מספקת לנו בראש ובראשונה מידע, על חייהן של האסירות הצרפתיות במחנה, אבל מזווית מעט שונה וחדשה. בניגוד למידע שניתן למצוא בספרי ההיסטוריה, היא חושפת בנימה

⁹⁶ היצירה הוברחה על ידי ז'קלין דאלנקור, (Jaqueline d'Alincourt), ביום השחרור של טיליון וחברותיה על ידי הצלב האדום השבדי. Ravensbrück 33.

⁹⁷ בהקדמה לאופרטה, אנדריו ממקמת את היצירה בקונטקסט של יצירות אחרות כגון: עיתונים, שירים ומחזות, שנכתבו בגטאות ובמחנות.

הומוריסטית גם פרטים אינטימיים, שהיו לא מקובלות בחברות שמרניות, למשל האופן בו תופסות האסירות את הפגיעה בנשיותן ובמיניותן במחנה (Andrieu, avant-propos 21) :

“Notre sex-appeal / était réputé... / Aujourd’hui sa pile/ est bien déchargée [...]” (Opérette 49)⁹⁸

טיליון לא חוסכת מהקוראים/צופות פרטים מביכים, כשהיא מתארת בפרוטרוט את בעיות העיכול של האסירות ותנאי ההיגיינה הירודים בשירותים :

“ [...] il est essentiellement constitué par un tube digestif généralement vide et douloureux mais se remplit une fois par jour, à heures irrégulières de gaz et d’explosions [...] il se précipite dans ce lieu qu’on appelle « water » en français, « toilette » en allemand et pissoir en Suisse... Or là où il apprécierait tant un peu de solitude, il la rencontre moins qu’ailleurs, aux mêmes heures, mille individus se précipitent sur 5 sièges dont généralement 2 sont hors usage.”⁶² (שם)
(63)

האופרטה גם מציגה ייצוגים לטיפוסים שונים של אסירות, ולאסטרטגיות שונות שאימצו האסירות במחנה הריכוז כדי לשרוד. למשל מקהלת ה-Verfügbaren הצעירות שמייצגת את גישתן של אסירות שהעדיפו לחיות בהדחקה להתכחש למציאות שהתרחשה מתחת לאפן (שם 64). גישה נוספת היא זו המיוצגת בדמותן של האסירות הגרמניות הלסביות (Julots), שנתנו וקיבלו טובות הנאה בתמורה לחסדים מיניים (שם 52).⁹⁹ יש לציין שטיליון מתייחסת לאוכלוסיית האסירות הלסביות באופן הוגן ולא בצורה סטראוטיפית. דרך התייחסות לאוכלוסייה זו, היא גם מאזכרת את קיומם של בתי הזונות במחנות הריכוז (Bard 3).¹⁰⁰ אסטרטגיה אחרת מקבלת ביטוי בשיחה על האסירות שהיו האחראיות על הבלוקים (blokova), המייצגות את האסירות בעלות התפקידים הרמים במה שטיליון מכנה 'ההיררכיה המקבילה'. האסירות הללו אינן מוצגות בצורה פלקטית כהתגלמות של הרוע, אלא כנשים שכל אחת מהן השתמשה בסמכות שלה בצורה אחרת, חלק מהן סייעו לאסירות ואחרות התעמרו בהן (שם 65-66).

⁹⁸ השורות האלה אמורות להיות מושרות על פי מנגינת שיר ילדים צרפתי ידוע: Au clair de la lune.

⁹⁹ קריסטין בארד מנתחת את הסצנה באופרטה בה אסירה לסבית מנסה לפתות אסירת רזיסטנס, כחלק מההתייחסות שלה לגילויי הלסביות במחנה כחלק מהמאפיינים הייחודיים של מחנות הריכוז של הנשים. Bard, Histoire 10-11.

¹⁰⁰ במערכה הראשונה של האופרטה, אחת מהאסירות הלסביות נותנת לאסירה צרפתייה לחם בצפייה לחסדים מיניים. כאשר האסירה הצרפתייה מבינה במה המדובר היא רוצה להשיב את הלחם לאסירה הלסבית, אך זו מוותרת עליו באצילות. האסירה הלסבית גם מאזכרת את העובדה שהיא עוזבת את המחנה לטובת עבודה בבית זונות. Opérette 53.

מעבר למידע שהאופרטה מספקת על המחנה ועל האסירות יש בה גם ממד ביקורתי שקשור לא רק למציאות החיים במחנה, אלא ליקום האישי של טיליון, עולם המחקר האקדמי.¹⁰¹ הביקורת הזו מתגלמת באופן גלוי בדמותו של חוקר הטבע, שמתייחס אל ה-Verfügbaren כאובייקט מחקר ותו לא ונוהג בהן בקור ובריוק. הוא מייצג עבור טיליון גישה שזיהתה בוודאי במחקר האתנולוגי (Reid, 145). ניתוח מבנה האופרטה והאופן בו היא מתפתחת, חושף בפנינו עוד ממד סמוי של ביקורת זו.

האופרטה מחולקת ל-3 מערכות: אביב, סתיו וחורף, לכל אחת מהן נרטיב שונה.¹⁰² המערכה הראשונה, הארוכה ביותר, מבוססת על האינטראקציה בין חוקר הטבע ובין ה-Verfügbaren. החוקר מציג את אסירות הרזיסטנס לקהל כאילו היו חיות מעבדה. הוא מתאר את שלבי ההתפתחות שלהן באמצעות שימוש באלגוריית העובר והתפתחותו, משלב העובר – מעצרן על ידי הגסטאפו, ועד להגעתן לבגרות כאסירות במחנה. החוקר מצטייר כקר, חסר רגישות וגס רוח, משתיק את האסירות שוב ושוב, בחוסר סבלנות, כאשר הן משמיעות את קולן במהלך ההרצאה שלו ומבקש מהקהל להתעלם מהן. הוא מתייחס אל הנשים בלשון זכר. בחלק הזה, על פי הוראות הבימוי של טיליון, ה-Verfügbaren, אמורות להיות לבושות כמו 'תכשיטים' (Schmuckstück) כלומר באופן מוזנח ומלוכלך.¹⁰³ בתחילת המערכה, הנשים מופיעות כקולקטיב במסגרת של מקהלות, מקהלת Verfügbaren הוותיקות, מקהלת ה-Verfügbaren הצעירות, מקהלת ה-Julots¹⁰⁴ ומקהלת הכרטיסים הוורודים (-Cartes roses).¹⁰⁵ מלבד דמותה של ננט (Nénette), שמופיעה כבר בראשית המערכה, שאר הנשים מיוצגות כקולקטיב על ידי המקהלה. לקראת סוף החלק הראשון מופיעות דמויות Verfügbaren נוספות, המכונות בשמותיהן הפרטיים.¹⁰⁶

במערכה השנייה, על פי הוראות הבימוי של טיליון, ה-Verfügbaren משנות את הופעתן, והן בעלות הופעה מטופחת, מסודרת ונקייה. תפקידו של חוקר הטבע הולך ומצטמק ומסתכם בכמה רפליקות, הוא נעדר את האוטוריטה שאפיינה אותו בחלק הראשון ומוצג בעיקר כמישהו שנכשל בהבנה ובפרשנות המציאות.¹⁰⁷ לעומת זאת, האסירות תופסות את מרכז הבמה, והטקסט מפנה את אור הזרקורים מעולמן החיצוני גם לעולמן הפנימי, כאשר הן יוצאות לטיול קולינארי דימויני בצרפת (Une opérette 89-94). במערכה השלישית והלא גמורה, ממשיכה המגמה שהתחילה בחלק השני, חוקר הטבע נעלם לחלוטין. הנשים

¹⁰¹ פייר וידאל-נקה, מתייחס לממד הביקורתי שיש בעבודתה של טיליון על המחנות, תוך כדי התייחסות לסוגיית העדים וההיסטוריונים. Vidal-Naquet ; Réflexions.

¹⁰² נראה שטיליון מעולם לא סיימה את כתיבת המערכה השלישית (Andrieu, avant-propos 119). ¹⁰³ כינוי ללסביות הגבריות במחנה.

¹⁰⁴ ראו הערה 86

¹⁰⁵ כינוי ללסביות הגבריות במחנה.

¹⁰⁶ ראו הערה 59

¹⁰⁷ יש לציין שהשמות אינן שגריים, החל משימוש בשמו חיבה כמו: Titine, Lulu, Nénette, או בשם כמו Marmotte (מרמיטה) - חיה ממשפחת המכרסמים).

¹⁰⁷ למשל הוא לא מבין את הטרימינולוגיה שמשתמשות בה האסירות ביחס לעבודות שהן מבצעות במחנה (82).

לבושות בחליפות הבגדים האזרחיים, שוב על פי הוראות הבימוי של טיליון, נמצאות בסיטואציה של כתיבת האופרטה, כלומר, הן עוסקות בפריקת המטענים מהרכבות במחנה תוך כדי חיבור הטקסט (שם 113).

בחינת האופן בה מבנה טיליון את הטקסט שלה, משרטטת מהלך בו חוקר הטבע שהיה הדמות הראשית במערכה הראשונה, והגורם המניע של העלילה, הולך ונדחק החוצה בעוד הנשים הופכות ממקהלה – מקולקטיב, לאינדיבידואליות – לנשים בעלות פנים ושם בעלות זכות הבעה. טיליון מנשלת את חוקר הטבע ודוחקת אותו מהבמה בשל כשלון הגישה המחקרית 'המדעית' שלו, שמתייחסת באיסוף נתונים קר ובחוסר עניין אמיתי באובייקט המחקר. הנשים הולכות ומאכלסות את המקום הראשי במחזה, ומציגות את הסיפור שלהן, במילותיהן ומזווית הראיה שלהן. ניתן לראות באקט הזה את הייצוג למקום שטיליון רוצה להעניק לעדות בכתיבת ההיסטוריה. היא רוצה לתת להן את היכולת לבטא במילים את האמת שחוו על בשרן. היא רוצה להפוך אותן מאובייקט של ההיסטוריה לחלק מהסובייקט, למי שמעצב, כותב אותה ובכך משפיע גם על הזיכרון. כאשר טיליון נותנת לאסירות את הבמה, היא משיבה להן את יכולת הביטוי ואת צלם האנוש. הן מפסיקות להיות רק חלק מקולקטיב חסר פנים והופכות להיות נשים בעלות אישיות ייחודית ומובחנת. הקשר הזה שמנסחת כאן טיליון בין היכולת לספר את סיפורך האישי – להעיד, לבין השיקום, מדגישה את האלמנט התרפוידי בעדות. דורי לאוב מתאר זאת כ"ניצולים שהרגישו ששרדו לא רק כדי לספר את סיפורם אלא גם שעליהם לספר את סיפורם כדי לשרוד" (לאוב 84). טיליון מבינה עוד במחנה, הבנה שתלך ותתחדד אחרי השחרור, שביכולתו של האינדיבידואל לספר על העבר שלו טמונים הזרעים של עתידו.

ניתן לראות באופרטה יצירה ספרותית היברידית שיש בה בו-זמנית את המישור התיעודי, לצד המישור האמנותי. דווקא הנימה הסאטירית של היצירה מאפשרת לטיליון לדבר ביתר קלות על נושאים כמו השמדה והכנת סבון משומן אדם. וכפי שאנדריו אומרת בהקדמה לאופרטה, הטקסט של טיליון מוכיח שיצירה דימוינית קומית יכולה להעביר את האמת בצורה המזעזעת ביותר (Andrieu, avant-propos 26). כאשר מתבוננים בטקסט בצורה כזו, ניתן להבין ששילוב קטעים ממנו ברבנסבורק נועד לא רק לשם האתנחתא הקומית, אלא לשם השלמת הייצוג ההיסטורי המורכב שטיליון מבקשת לשרטט בחיבור זה, ולשם להדגשת הפרספקטיבה הייחודית שהיא מציעה ביחס לזיכרון החיים במחנות.

ו. הרזיסטנס בפנתיאון - אידיאולוגיה והנצחה

הקאנוניזציה של ז'רמין טיליון החלה בשנות ה-90. בשנים אלה, היא זכתה באותות ועיטורים רשמיים, בחשיפה תקשורתית חסרת תקדים, ובאהדה ציבורית (Wood 5 ; Blanc, Au commencement 457). ווד מביעה ביקורת כלפי תהליך הקאנוניזציה של טיליון, וטוענת שלא הדגיש מספיק את האופן שבו היא תרגמה את ניסיונה האישי להגות ביקורתית (Wood 106). עבור ווד, הדוגמה המובהקת לכך היא שבכתבות שונות בעיתונות, על פעילות הרזיסטנס של טיליון, צוינה תמיד בהבלטה העובדה שהיא הקיאה אחרי נאומו של פטן כהוכחה המובהקת לפטריטיות שלה (שם). קרי, במקום להתעמק בתרומתה האינטלקטואלית הייחודית של טיליון, הייתה נטייה רווחת לבחור בייצוגים חיצוניים ושטחיים של ההתנגדות שלה.

שבע שנים לאחר מותה, ב-27 במאי 2015, הוכנסה טיליון לפנתיאון. מעמד זה סימל את נקודת השיא בתהליך הקאנוניזציה שלה. בחלק זה, אנסה לבחון את הנרטיב שליווה את הכנסתה לפנתיאון. הניתוח שאני מציעה כאן מתרכז בעיקר במסרים סביב טקס הכנסתה של טיליון לפנתיאון, והוא אינו יכול לתת לנו תמונה מלאה על אופן הקבלה של טיליון, סוגייה שהיא רחבה הרבה יותר. למרות זאת, עדיין מעניין לבחון נרטיב זה בשל חשיבותו. הכניסה לפנתיאון היא בעלת חשיבות סימבולית גדולה, זהו אחד מגילויי הכבוד החשובים ביותר שהאומה הצרפתית יכולה להציע לגיבוריה. הנרטיב שמלווה מעמד זה הוא מעצב תודעה, טובע דימויים בזיכרון הקולקטיבי של האומה, ונוגע בקהל הרחב. מצד שני, הוא גם משקף דימויים ומוסכמות הרווחים בחברה הצרפתית.

ארונה של טיליון הוכנס לפנתיאון יחד עם ארונותיהם של עוד שלושה מחברי רזיסטנס: ג'נבייב דה גול-אנטוניו (Geneviève De Gaulle-Anthonioz), פייר ברוסולט (Pierre Brossolette) וז'אן זאי (Jean Zay). במעמד הטקס הרשמי, פרנסואה הולנד, נשיא צרפת דאז, נשא נאום בו הסביר את הרקע והסיבות לבחירה בארבעה. בפתיחה לנאום הזה הולנד יוצר חיץ ברור בין דמויות הנשים לדמויות הגברים, כשהוא מצביע על שוני בסיסי ביניהם מבחינת הרקע החברתי, סיפור חיים והמוטיבציה לפעולה:

“Qu'y a-t-il donc de commun entre ces deux femmes rescapées de l'enfer des camps et ces deux hommes disparus atrocement dans les derniers jours de l'Occupation ? Entre ces deux catholiques qui mirent leur vie au service de la dignité humaine et ces deux francs-maçons qui eurent très jeunes des responsabilités politiques importantes ? Entre ces deux sœurs de combat pour un monde commun et ces deux précurseurs d'une République nouvelle ? ”

ההבחנה על בסיס מגדרי שמבצע הולנד מעידה על כך שהוא משרטט שני אידיאליים שונים: אידיאל גברי ואידיאל נשי. האידיאל הגברי המתבטא בהנצחתם של **דמויות של גברים שנהרגו** במהלך המלחמה, במסגרת פעילותם ברזיסטנס. לעומת זאת, האידיאל הנשי המיוצג על ידי נשים שגורשו למחנה ריכוז בגרמניה אך **שרדו ושבו** לצרפת לאחר המלחמה. אידיאל של גברים רפובליקנים חילונים הפעילים בזירה הפוליטית, לעומת נשים קתוליות שמגונות על ערכים אוניברסליים ונוצריים. המשותף בין שני האידיאלים הללו המבנים שני דימויים שונים הוא שהם משלימים אחד את השני ויוצרים דימוי חיובי של צרפת בשנות הכיבוש. דמותם של הגברים ברוסולט וזה אשר מסמלים את הגבורה ההרואית, ממשיכים את דימוי הגיבור המת¹⁰⁸ שנטווה כבר סביב דמותו של ז'אן מולאן (Jean Moulin), עם הכנסתו לפנתיאון ב-1964. לעומת זאת, דמותן של הנשים, טיליון ודה גול אנטוניו, ניצולות המחנות תורמת לדימוי של צרפת כקורבן של הנאצים. הדימויים הללו קיבלו חיזוק עם הכנסתה לפנתיאון ב-2018 של ניצולת מחנות אחרת, סימון וייל.

1. בין זכרון פוליטי לקונצנזוס

לאחר המהפכה הצרפתית, הוסבה כנסיית סן-ג'נבייב (Saint Geneviève) ל'פנתיאון' – מקדש חילוני, כזה שיהיה סמל לערכי הרפובליקה. בחזית המונומנט נטבעה הכתובת: Aux Grands Hommes la Patrie reconnaissante (-לאנשים הדגולים, המולדת אסירת תודה) והוא קיבל את הייעוד להפוך למקום קבורה והנצחה גדולי האומה, מקום שנועד לגלם את הזיכרון הקולקטיבי של האומה ושסביבו יוכלו להתאחד כל אזרחי הרפובליקה (Ozouf, Ecole normal 141). הכנסתם לפנתיאון של ארבעה חברי רזיסטנס במאי 2015, נועדה לשרת בדיוק את הצורך הזה. במאמר עיתונאי, מסבירה אוזוף שהבחירה להנציח את ההתנגדות לכובש הנאצי בפנתיאון היא חיונית וברורה מאליה משום שמדובר באפיזודה ההרואית האחרונה בהיסטוריה הצרפתית, כזו שיכולה להוות מקור לגאווה משותפת עבור הצרפתים (Ozouf, La résistance).

אולם, עולה השאלה מדוע התעורר הצורך להנציח שוב את הרזיסטנס בפנתיאון דווקא בתקופה זו, שהרי תנועת הרזיסטנס זכתה כבר למקום של כבוד שם, עם הכנסת ארונו של ז'אן מולאן ב-1964. על מנת לנסות ולהבין את המהלך שהביא להכנסתם של ארבעת חברי הרזיסטנס לפנתיאון ב-2015, יש לשוב לשיקולים לבחירה בז'אן מולאן כסמל לרזיסטנס. לורן דוזו טוען שעל מנת לאישר את תפקיד הסמל של הרזיסטנס

¹⁰⁸ ז'אן מולאן היה גיבור הרזיסטנס הראשון שהוכנס לפנתיאון ב-1964. במסגרת פעילותו ברזיסטנס, הוא החזיק במספר תפקידים בכירים ב-France Libre, הוא נעצר על ידי הגסטאפו, ומת כתוצאה מהעינויים שעבר. רוסו מייחס למיתוס של מולאן מקום מרכזי ברזיסטנציאליזם

היה לעמוד במספר קריטריונים: משהו שמת כמרטיר ולא דיבר בחקירות תחת עינויים, מחלוצי הרזיסטנס, בעל תפקיד בכיר ושזכה להכרה רשמית מדה גול. כמו כן, הוא היה צריך להיות בו-זמנית חלק מתנועת הרזיסטנס שהוקמה ופעלה על אדמת צרפת (La résistance intérieure) ומתנועת צרפת הלוחמת שפעלה מלונדון (La résistance extérieure) (Douzou, 431-2). קריטריון נוסף היה פוליטי, דה גול לא הסכים לבחור בדמות שבאה משורות הקומוניסטים (Douzou 433). לדידו, הבחירה לבסוף במולאן נבעה מכך שהוא מילא בו זמנית מספר תפקידים בכירים רב ברזיסטנס.¹⁰⁹

פייר פיקטי מציע הסבר אחר לבחירתו של מולאן. לטענתו, היתה זו האנונימיות היחסית של מולאן שאפשרה לעצב את דמותו כחומר ביד היוצר, על מנת לייצר סמל של הרזיסטנס שישתתף את הצרכים של הגוליסטים (Piketty, L'oublié 329). הנרי רוסו מרחיב לגבי המניעים הפוליטיים שעמדו מאחורי הפיכתו של מולאן לסמל של הרזיסטנס. הוא מציין את האקט הזה כחלק ממסע ההדחקה, שנוהל בתקופת כהונתו של שארל דה גול כנשיא, על מנת להשכיח את שיתוף הפעולה הצרפתי עם הנאצים. על פי רוסו, הכנסת ארונו של מולאן לפנתיאון היוותה נקודת שיא בתהליך זה שנועד להנחיל לצרפתים זיכרון לאומי בו ההתנגדות לכובש הנאצי הייתה מאמץ קולקטיבי של כלל האומה. רוסו מסביר שההצעה להכניס את מולאן לפנתיאון הייתה דווקא יוזמה של האופוזיציה, בסביבתו של דה-גול השכילו להיעתר לבקשה ולנכס את דמותו. באמצעות הפקעת הזכרון של מולאן מיריביהם הפוליטיים, הבטיחו לעצמם הגוליסטים שליטה מוחלטת על עיצוב הזיכרון.¹¹⁰ הם עשו זאת באמצעות שימת דגש על הקשרים הקרובים בין מולאן לדה גול. הבניית הזיהוי בין השניים תרמה עוד נדבך למיסטיפיקציה של דה-גול כסמל האולטימטיבי של הרזיסטנס (Rousso, Le syndrome 109).

פיקטי ורוסו תמימי דעים שהבחירה במולאן כסמל לרזיסטנס נבעה במובהק משיקולים פוליטיים.¹¹¹ אוזוף טוענת שהנטייה הזו לפוליטיזציה של הזיכרון הייתה תמיד בעוכריה של ההנצחה בפנתיאון, שכן היא

¹⁰⁹ Chef de la délégation générale, Président de la Comité directeur des mouvement unis de la Résistance, Président du Conseil National de la Résistance. Douzou, 437-438

¹¹⁰ אנדרה מלרו (André Malraux) שר התרבות וג'ורג' פומפידו (George Pompidou) ראש הממשלה, הבינו את החשיבות של השליטה בזיכרון, לכן החליטו לאשר את הכנסת ארונו של מולאן לפנתיאון בצו נשיאותי ולא בהליך פרלמנטרי. בעשותם כך, הם לא נזקקו לתמיכת הפרלמנט והיוזמה של האופוזיציה נוכסה לחלוטין לטובת מפלגת השלטון. (Rousso, Le syndrome 102)

¹¹⁰ למאמרים העוסקים במאבקים ובעימותים על הזכות לעיצוב הזיכרון בפנתיאון ראו: Ozouf, L'école normale ; Vromen ; Garcia

¹¹¹ למאמרים העוסקים במאבקים ובעימותים על הזכות לעיצוב הזיכרון בפנתיאון ראו: Ozouf, L'école normale ; Vromen ; Garcia. דוגמאות לפוליטיזציה של תהליך ההנצחה ניתן לראות בעיתוני העברת אפרו של ז'אן ז'ורס (Jean Jaurès) לפנתיאון, מיד לאחר הניצחון הדחוק של ממשלת השמאל זכתה בבחירות של 1924, כאמצעי לחיזוק הקונצנזוס סביב הממשלה. (Vromen 34). אפיזודות אחרות המדגישות את אותה מגמה ניתן למצוא בהוצאתו של Mirabeau מהפנתיאון, או של משפחתו של ז'אן לאן (Jean Lannes) מהכנסתו של אמיל זולה (Emile Zola) לפנתיאון. Ozouf, L'école normale 157-160

הפכה את המקום שנועד לשמש כמדורת שבט למוקד לעימותים ומחלוקות.¹¹² על רקע ביקורת זו, ניתן לראות בבחירה להכניס לפנתיאון בשנת 2015, ארבעה חברי רזיסטנס, חלק מניסיון לבצע תיקון, לפחות במוצהר, באמצעות בחירה בגיבורים שלא ישרתו אינטרס פוליטי, אלא יתאימו לקונצנזוס הרחב ביותר (Garcia). על כוונה זו ניתן ללמוד מעבודת המחקר, שהזמין הנשיא הולנד קודם להחלטה על זהות המונצחים, ואשר הבשילה לדיווח שהוגש לו באוקטובר 2013.¹¹³ בפנייה אל הגוף החוקר ציין הנשיא הולנד שהמטרות העומדות לנגד עיניו הן שיקום מעמדו של הפנתיאון כסמל לערכים הרפובליקניים, הפיכתו למתאים לרוח הזמן והמשך המסורת של הנצחת אישיים המסמלים את הערכים הרפובליקניים (שם 3).¹¹⁴ תוצאות הדיווח שריכוז 20 הצעות מעשיות לשיקום מעמדו של הפנתיאון כסמל לרפובליקה, עלתה ההמלצה הברורה להנכיח נשים בפנתיאון. שלוש המלצות עסקו בכך באופן מפורש, כאשר הצעה אחת דיברה באופן נקודתי על הצורך להנציח נשים בנות המאה ה-20 שמייצגות את ערך המעורבות הרפובליקנית (שם 19).¹¹⁵ כמו כן, מתוצאות סקר מקוון, שצורף כנספח לעבודת המחקר, בו נדרשו הגולשים לחוות את דעתם לגבי האישיים הראויים להנצחה בפנתיאון, עלתה הדרישה הברורה להכניס יותר נשים לפנתיאון, כאשר כמחצית מהשמות שהגיעו לעשרים המקומות הראשונים היו כאלה של נשים. מגמה נוספת שניתן לזהות בסקר היא הדרישה להנציח חברי וחברות רזיסטנס, כאשר שמותיהם של ז'רמיין טיון וז'אן זה צוינו באופן מפורש (שם 58).

ברוח זו, הנשיא הולנד, נענה לצורך שקיבל ביטוי, לבצע מהלך של תיקון ההנצחה בפנתיאון והזכרון הלאומי בכלל, על ידי בחירת אישיים שהעריך שיוכלו להוות מודל להזדהות לקונצנזוס רחב, כפי שהוא תופס אותו. מסיבה זו, טוען גרסיה, הוא דחה שמות של חברות רזיסטנס שהיו מזוהות כקומוניסטיות, כדי לתת עדיפות למה שהוא תופס כמחויבות לאומית ולא מחויבות אידאולוגית, כמחויבות של המחנה המתון ולא של השמאל הרדיקלי (Garcia 11).¹¹⁶ כל אחד מארבעת האישיים שנבחרו היווה נדבך בתיקון הזכרון

¹¹² אזורף מאזכרת בין השאר את הוצאתו של Mirabeau מהפנתיאון, ואת ההסתייגות של משפחתו של ז'אן לאן (Jean Lannes) מהכנסתו של אמיל זולה (Emile Zola) לפנתיאון 157-160.

¹¹³ מדובר על דיווח שנערך על ידי פיליפ בלוואל (Philippe Bélaval), ראש המרכז למונומנטים (Centre des monuments nationaux).

¹¹⁴ " [...] vous me ferez des suggestions sur les personnalités qui pourraient en faire l'objet dans les années qui viennent, en vous attachant, dans cette sélection, à tenir compte le plus largement possible de la parité et de la diversité propre à rendre sensible au plus grand nombre la portée de ces entrées. " (שם)

¹¹⁵ הצעה מספר 17 עסקה בשינוי נוסח הצו של 1885 המתייחס להנצחה בפנתיאון כדי שיתייחס, באופן מפורש, לא רק לגברים אלא גם לנשים (סימוכין). הצעה מספר 19, המליצה על הוספה של מצבת זכרון לדמויות נשים בולטות שהיו פעילות במאבק למען שחרור האישה, בתוך מבנה הפנתיאון.

¹¹⁶ גרסיה מתייחס ל-Olga Bancic ול-Marie-Claire Vaillant-Couturier. האחרונה הייתה אסורה עם טיליון ואנטואנה ברבנסברוק. חשוב לציין שגרסיה לא מתייחס לכך שבאקט זה הוא גם מסמן את גבולות הקונצנזוס ומשאירים את הקומוניסטים מחוץ לו.

הלאומי,¹¹⁷ טיליון כמו גם דה גול אנטוניז, נבחרה כדי לתקן את היעדרן של נשים מהזיכרון הלאומי בהקשר של הרזיסטנס ושיקום צרפת לאחר המלחמה. כפי שאראה, כל אחד מארבעת המונצחים והמונצחות 'ממלא תפקיד ברור ומוגדר בעולם הדימויים הרפובליקני הצרפתי, שקשור גם לתפיסת מגדר דיכוטומית.

2. בחירה קונצנזואלית?

כאשר בוחנים את הרקע חברתי של ברוסולט, זה, טיליון ודה גול אנטוניז עולה שהארבעה מייצגים אב-טיפוס של שתי קבוצות חברתיות: האליטות החדשות, המיוצגות על ידי ברוסולט וזה, והאליטות הישנות המיוצגות על ידי טיליון ודה גול אנטואנו.¹¹⁸ מסיבה זו, למרות שעצם הכנסן של נשים לפנתיאון הייתה בגדר חידוש, וייצגה רצון לתיקון תפיסת הזיכרון הלאומית הצרפתית, החלוקה המגדרית בין גברים המסמלים את האליטה החדשה, ובין נשים המסמלות את האליטה הישנה מעלה את התהייה האם הבחירה הזו אינה מנציחה תפיסת מגדר על פיה הנשים מסמלות ערכים שנטועים בעבר וקשורים למסורת ושמרנות בעוד שהגברים מסמלים את הקידמה, השינוי והחדשנות.

כמו כן, הבחירה להנציח רק חברי רזיסטנס שקשורים לחוגים מצומצמים מעידה על כך שתפיסת תיקון הזיכרון ביחס לנשים, כפי שהוצאה לפועל באקט ההכנסה לפנתיאון הזה, נותרה מוגבלת והיא מציעה ייצוג חברתי שאינו הטרוגני דיו הן מבחינה חברתית והן מבחינה פוליטית. ייצוגם של חברי הרזיסטנס שהשתייכו באופן מוצהר לטווח שבין מפלגתו של דה גול, הרדיקלים והסוציאליסטים מותירה למשל, מחוץ לזיכרון, את תרומתם של חברי הרזיסטנס הקומוניסטים. ביקורת זו הושמעה בעיתון L'humanité המזוהה עם המפלגה הקומוניסטית, סביב מעמד ההנצחה בפנתיאון.¹¹⁹ קיימים גם שכבות אחרות באוכלוסייה הצרפתית שנותרו דוגמת: מהגרים ומהגרות, נשים וגברים בני מעמדות נמוכים. ואכן היו

¹¹⁷ ברוסולט וזה נבחרו כדמויות רבות פעלים שזכרן עומעם וטושטש בשל הפוליטיזציה של הזיכרון.

¹¹⁸ טיליון ודה גול אנטוניז הגיעו מחוגים חברתיים שונים מאלה של ברוסולט וזה. משפחותיהן היו מבוססות יותר ובעלות מעמד חברתי גבוה. משפחתה של טיליון הייתה משפחה בורגנית קתולית רפובליקנית (Lacouture 64). דה גול אנטואנו הייתה בת למשפחה ממעמד גבוה אף יותר. מצד אימה, הייתה זו משפחה עשירה ומקורבת מאוד לחוגים מלוכניים ואריסטוקרטים (Neau-Dufour 21). מצד אביה, הייתה זו משפחה מבוססת ממוצא אריסטוקרטי (שם). פייר ברוסולט ז'אן זה מגלים את מה שמכנה פיקטי, המודל הרפובליקני של התקדמות בסולם החברתי בשלושה דורות (Piketty 19). כלומר, סבים שעבדו כפקידים זוטרים או כחקלאים, הורים שנטשו את העיסוק המסורתי של אבותיהם והצטרפו למעמד הביניים וילדים שהצטרפו לאליטה אינטלקטואלית באמצעות לימודים גבוהים בתחומים הומניים.

¹¹⁹ בגיליון העיתון מה-27.5.2015, הוקדשו מספר מאמרים לביקורת על הדרת הקומוניסטים מהפנתיאון

קולות שביטאו ביקורת על הצורך להנציח את תרומתם של המיעוטים והזרים ברזיסטנס (Gracia, Transferts 26).¹²⁰

3. נאומו של הולנד והדימיון הלאומי

הנאום של הולנד, במעמד ההכנסה לפנתיאון של ארבעת גיבורי הרזיסטנס, מייצג, באופן מובהק, תפיסות והלכי רוח מקובלים ונפוצים לגבי גבורה גברית וגבורה נשית. מבחינה של הדימויים בנאום זה, ניתן לראות שרבים מהם מסמלים תפיסות סטריאוטיפיות המבנות את הגבריות כמנוגדת לנשיות, ובכך תורמות להנצחת ההגמוניה הגברית. הבחירה של הולנד להשתמש במערכת דימויים זו, בניסיון לפנות אל הקונצנזוס הרחב ביותר בחברה הצרפתית, נובעת, מן הסתם, מהעובדה שמסרים שמרניים מסוג זה נפוצים בשיח הרווח בציבור.

3.1 הגיבור המת

בנאומו, הולנד מבנה באופן בינארי את ייצוג דמויות הגברים וייצוג דמויות הנשים, באמצעות שימוש בסמלים. ייצוג הגבריות הזה קשור באופן ישיר להבנייה הבינארית של גבריות לעומת נשיות. במערכת הדימויים הזו, המלחמה וכל מה שכרוך בה נתפסת כנחלתו הבלעדית של המין הגברי ומנגד הנשיות זוהתה עם אמהות (Capdevila, The quest 423). בהקשר ההיסטורי צרפתי של מלחמת העולם השנייה, הייצוג של דמות הלוחם היה קשור באופן ישיר למשבר הזהות שחווי הגברים הצרפתיים בעקבות התבוסה לגרמניה ושנות הכיבוש (Kelly).¹²¹ המיליטריזם שימש חלק בלתי נפרד משיקום הגבריות "הפגומה" (Capdevilla, Le mythe 614). גבר הוא מי שניחן באומץ וניצב בגבורה מול האויב. בספרו הנופלים בקרב ('Fallen Soldiers') עוקב ג'ורג' מוסה (George L. Mosse) אחר תופעת ההאדרה ויצירת המיתוס של חיילים שנפלו בקרב למען המולדת באמצעות תהליך הזיכרון וההנצחה. המיתוס הזה קיים ביתר שאת בהכנסתם לפנתיאון של ברוסולט וזה. מות המרטיר שלהם הוא מרכיב מרכזי וחיוני בעיצוב דמותם כגיבורים מיתיים והוא מנוגד לתפקיד שממלאות הנשים השורדות בעולם הדימויים הלאומי. הולנד משתמש שוב ושוב במילה אומץ כאשר הוא מתייחס לתיאור העינויים שסבל ברוסולט. הוא מתאר בצורה גרפית מפורטת את גופו המוכה והפצוע ואת הבחירה להתאבד על פני לדבר בחקירות. הוא גם מייחס לז'אן זה את אותו סוג של אומץ. הולנד מתאר את שלווה הרוח שהפגין אל מול רוצחיו כהתגלמות של אומץ.

¹²⁰ קולות רבים דיברו באופן מפורש על הקבוצה של מאנוצ'יאן, חבר רזיסטנס ממוצא ארמני שנטמן במון ולראין (Mont Valérien).

¹²¹ לוק קפדווילה מציין שמשבר מסוג זה היה ניתן גם להיות לאחר מלחמת העולם הראשונה (Capdevilla, Le mythe 610).

התיאורים של ברוסולט ושל זה יוצרים הילה מיתית סביבם, באמצעות הדגשת מרכיב הגבורה וההקרבה. על מנת להעמיק רושם זה, לכל אחד מהשניים מיוחסת אמירה אחרונה לפני המוות, שהיה בה מסר ערכי ואידיאולוגי. ההתרסה של זה בפני רוצחיו "תחי צרפתי" ואילו זו של ברוסולט לפני שקפץ "אני לא נכנע!" הולנד מאדיר את המגמה הזו באמצעות פרשנות שהוא מעניק לעובדות מסוימות. למשל הטענה שברוסולט הקים את חנות הספרים שלו על מנת להשתמש בה כבסיס לפעילותו ברזיסטנס, למרות שעובדתית החנות הוקמה מספר שבועות לפני שברוסולט הצטרף לרזיסטנס.

תיאורי ייסוריהם הגופניים של מולאן וברוסולט משרתים את אותה מגמה. מחד גיסא, גופם הפצוע, המוכה והמדמם הוא מטאפורה למצבה הקשה של הרפובליקה הצרפתית, בעקבות שנות הכיבוש. מאידך גיסא, העמידה שלהם בעיניים וסירובם לדבר מסמלים את ניצחון האתוס הצרפתי-רפובליקני, באותו שמשמלת אותו התנהגותו ועמידתו הבוטחת של זה מול רוצחיו. ייצוגים של גבריות ודימויים של הגוף הגברי כסמל לחוסנה ולבריאותה של האומה מקובלים ונפוצים בשיח על אודות תבוסת צרפת, כיבושה, שחרורה ושיקומה. שיקום האומה הצרפתית נתפס והובנה כשיקום של ה'גבריות' הצרפתית הפגועה הן על ידי התעמולה הפטניסטית והגרמנית והן על ידי המסרים שהגיעו מ'צרפת החופשית' (Capdevila, The) quest 427).

3.2. נשים – סבל וכפרה

המודל הנשי של אומץ, כפי שמוצג על ידי הולנד, שונה מזה הגברי ואינו מבוסס על אידיאל הקרבת החיים למען המולדת. בעוד שנרטיב הגבורה ביחס לברוסולט ולזה סובב סביב פעילותם בתקופת הכיבוש ובייחוד סביב נסיבות מותם, האומץ של הנשים מתואר בהקשרים אחרים. כאשר הולנד מתייחס לטיליון הוא חוזר על המילה אומץ לא פחות מתשע פעמים. הוא מתאר את מסלול חייה בו הוא מזהה צורות שונות של אומץ. האומץ הפיזי שנדרש ממנה לנוכח תנאי החיים שלה במהלך משימות המחקר שלה במדבר באלז'יר כמו גם במהלך חייה במחנה הריכוז בגרמניה; האומץ האינטלקטואלי שאפיין את עבודת המחקר המדוקדקת שניהלה בנושא המחנות הנאציים; האומץ הפוליטי שלה שקיבל ביטוי במאבקים שלה נגד מחנות הכפייה בברית המועצות, העינויים באלז'יר והפגישה שלה עם ראשי המחתרת האלז'יראית.

רשימת ההישגים של טיליון והמאבקים הציבוריים שניהלה, כפי שמונה אותם הולנד, היא ארוכה ומגוונת. דווקא משום כך, מפתיע שהולנד אינו מאזכר באופן ישיר את עצם הפעילות שלה בארגון הרזיסטנס, לא כל שכן את העובדה היותה אחת המייסדות ומי שעמדה בראשו של אחד מארגוני ההתנגדות הראשונים על אדמת צרפת הכבושה, עובדה שאינה מצוינת כלל לאורך כל הנאום. השמטת פרט זה תמוהה בעיקר לאור העובדה שטיליון נבחרה להיות מונצחת בפנתיאון בשל פעילותה ברזיסטנס, כמו גם לנוכח העובדה שהולנד

מתייחס בפירוט לתפקידו הבכיר של ברוסולט ב'צרפת החופשייה'. אני סבורה שהולנד לא מאזכר באריכות את פעילות הרזיסטנס של טיליון, כגילוי אומץ, למרות שאין עוררין על המקום החשוב שאישה כאחת מחלוצות הרזיסטנס, משום שפרט זה אינו מתיישב עם התפקיד שהוא מועיד לטיליון בדמיון הלאומי.

ההתייחסות אל פעילותה של טיליון ברזיסטנס מופיעה בחלקו הראשון של הנאום, כאשר טיליון מוצגת כחברה ב'רשת מוזיאון האדם'. הולנד מאזכר גם את שמותיהם של אחדים מחבריה לארגון, במה שניתן לפרש כמחווה של כבוד :

“Elle aussi est membre dès les premiers jours du réseau du Musée de l'Homme, admirable groupe, avec le linguiste Boris Vilde, l'anthropologue Anatole Lewitsky, qui seront tous deux exécutés au Mont Valérien en 1942 avec la bibliothécaire Yvonne Oddon qui elle, sera déportée.”

חברי הרזיסטנס שאת שמותיהם מציין הולנד, מתאימים באופן מושלם לארכיטיפ הגברי והנשי שהוא מבנה בנאומו. הגברים, בוריס וילדה ואנטול לויצקי, נעצרו והוצאו להורג בשל פעילות ההתנגדות שלהם, בדומה לברוסולט וזה, ואילו האישה איבון אודון, גורשה למחנות ושבה מהם בתום המלחמה, בדומה לטיליון ודה גול אנטוניו.

גם במקרה של דה גול אנטוניו ההתייחסות אל האומץ מתמקדת בהקשר של מאסרה וגירושה למחנה. הולנד מתייחס למסכת הסבל, העינויים והניסויים הרפואיים שלהן היו קורבנות האסירות במחנה רבנסברוק, ואף נוקט בשמן של אחדות מחברות הרזיסטנס שהיו אסורות עם דה גול אנטוניו, אותן כשהוא מכנה “sœurs de souffrance et d'espérance”.

כפי שניתן לראות, מרכיב הגירוש למחנות והסבל בהם הוא מרכזי במודל האישה פעילת הרזיסטנס אצל הולנד. הסבל של הנשים במחנות, מובנה בצורה שונה מהסבל של הגברים חברי הרזיסטנס. אצל הגברים, הסבל שהוסב לגופם נתפס כקורבן למען האומה או כמטאפורה למצבה של האומה בעקבות שנות הכיבוש. לעומת זאת, המשמעות הסימבולית של הסבל בהקשר הנשי חורגת מעבר למשמעויות אלה. טיון מוצגת כמי שהסבל שחוותה הפך עבורה לאמצעי לתחושת סולידריות כלל-אנושית. הולנד מנסח רעיון זה כאשר הוא מדבר על המוטיבציה שהניעה את טיליון בפעילותה :

“Elle n'était membre d'aucun parti sauf celui de la chair souffrante de l'Humanité.”

הולנד מדגיש את העובדה שטיליון לא השתייכה לשום מפלגה פוליטית. אלא רק למה שהוא מכנה 'הבשר הסובל של האנושות'.

לשם כך הוא שואל ביטוי שטיליון השתמשה בו במכתב שלה להילדה סינקובה (Hilda Synkova), שאותה הכירה מתקופת מאסרה ברבנסברוק (Fragmant 268). במכתב הזה, טיליון ניסתה להסביר להילדה, שהייתה חברה במפלגה הקומוניסטית, שהתגייסותה למען הצלת מי שהייתה אסירה במחנה ושנידונה למוות על ידי הממשלה הצ'כית, לא נבעה מסיבות פוליטיות אלא מטעמים הומניים. בשימוש של הולנד בביטוי הזה, נראה שהוא אינו בוחר להתעלם מהסתירה הגלומה בטיעון של טיליון, משום שלמרות שהיא אכן משתמשת בביטוי הזה כדי לנסות ולהפריך את המחויבות הפוליטית שלה, אין בעצם האמירה הזו בכדי לעמעם שהמאבק שלה במחנות כליאה במדיניות קומוניסטיות, היה מאבק פוליטי מיסודו (Mongin 66).

הביטוי 'הבשר הסובל' מעורר, באופן מובהק, קונוטציה דתית ומרמז על כך שהולנד מעניק גוון דתי למוטיבציה שהניעה את טיליון לפעולה. פרט זה ממשיך את הנרטיב שהחל לעצב בתחילת נאומו, כאשר התייחס לטיליון ולדה גול אנטוניוז בראש ובראשונה כמי שהונחו על ידי רגשות דתיים: "ces deux catholiques qui mirent leur vie au service de la dignité humaine." הסבל כבסיס למחויבות האידיאולוגית של טיליון שב ועולה כאשר הולנד מפרט חלק מהפעילויות של טיליון, באמצעות שימוש במטאפורת ברית הנישואין עם הסבל:

"Courage parce que, jusqu'aux mois ultimes de sa longue vie, elle a épousé la souffrance Humaine, vilipendé l'esclavage contemporain, dénoncé le sort fait aux migrants, le délabrement des prisons françaises."

הבחירה בניסוח הזה מציירת את טיליון באמצעות שימוש בסטראוטיפ הנשי של קדושה שהקריבה את כל חייה במאבקים למען אלה שנמצאים בשולי החברה.

ביחס לדה גול אנטוניוז, הולנד אינו זקוק למאמץ רב כדי לאפיין את הפעילות הציבורית שלה כפועל יוצא של אמונתה הנוצרית. כפי שראינו, משפחת דה גול הייתה ידועה כמשפחה קתולית אדוקה, והיבט זה היה חקוק בתודעה הציבורית. הולנד מותח קו ישר בין הניסיון שלה מהמחנה לבחירה שלה להקדיש את עצמה למאבק בעוני, במסגרת המשימה אותה מילאה תחת שרביטו של האב ג'וזף ורסינקי (Joseph Wresinski). ניתן על נקלה ליחס לפעילות זו אופי של צדקה נוצרית.

"Geneviève de Gaulle Anthonioz s'était convaincue à Ravensbrück que ce qui reste à un être affamé, épuisé, battu, c'est son identité. [...] Elle avait saisi, dans la nuit qu'elle avait traversée, qu'il suffisait d'un regard, d'une main, d'un sourire pour que l'espoir revienne. Elle

eut cette révélation lorsqu'un soir d'octobre 1958, elle visite avec le Père Joseph Wresinski, un regroupement de 252 familles entassées dans des baraques [...] Elle y voit des visages qui lui rappellent les fantômes de son passé. Sa vie sera alors désormais avec les invisibles..."

ניתן לפרש את הדגשת המימד הנוצרי בפעולתן של טיליון ודה גול אנטוניו, בראש הראשונה כמעין חלק ממודל נשי המהווה המשך ישיר של מודל מסורתי, המציג את האשה בתפקידים המזוהים איתה באופן אינטואיטיבי, האם המטפלת, הנזירה או האחות. פעילותן של השתיים למען אוכלוסיות חלשות ואנשים בשולי החברה מוצגת כפעילות שניתן לשייך ליעוד דתי-נוצרי, מה שמאפשר להרחיק אותה מהזירה הציבורית ולהפוך אותה לחלק מאמונה ולהט דתי.

פרשנות אחרת, העולה מבין השורות, קשורה למשמעות הסבל בתפיסה הנוצרית בהקשר של הזיכרון הלאומי הצרפתי. העיסוק בסבלן של נשות הרזיסטנס באמצעות שימוש בקונוטציות נוצריות יוצר הקבלה בין סבלן של נשות הרזיסטנס במחנות לבין סבלו של ישו הצלב. ההקבלה הזו צופנת בחובה גם את המסר הסמוי שכפי שישו כיפר באמצעות סבלו על חטאי האנושות ויצר אפשרות של גאולה, באותו אופן, טיליון וחברות רזיסטנס אחרות שגורשו למחנות, מגלמות את מי שבאמצעות סבלן עזרו לכפר על חטאי האומה ואפשרו את לידתה המחודשת של הרפובליקה ושיקומה שלאחר המלחמה.

ניתן לזהות את ניצניו של אותו רעיון בדברים שנשא הולנד, בנאום בהר ולריאן, ב-21 בפברואר 2014, ביום השנה להוצאתם להורג של חברי רשת מיסאק.¹²² הייתה זו הפעם הראשונה בה הכריז הולנד על שמות חברי הרזיסטנס שנבחרו להיכנס לפנתיאון. בהתייחסות לטיילון ודה גול אנטוניו הוא קושר בין המרטיריות של מחנות ההשמדה לשחרור של צרפת:

"Deux femmes, Germaine Tillion, Geneviève de Gaulle-Anthonioz, deux survivantes, qui ont pourtant connu le martyr de la déportation. Deux femmes qui incarnent, représentent, les deux phases de ces années noires : l'abîme, celle des camps et aussi l'horizon de la Libération. "

כלומר, הולנד מזהה שני שלבים בשנות המלחמה והכיבוש ששטיליון ודה גול-אנטוניו מגלמות: תחתית התהום של מחנות הריכוז והאופק של השחרור. שני מצבי קצה, האלה, שמייצרים תחושה של ייצוג פלקטי, מתקשרים גם הם לייצוג הנוצרי של מוות ותחייה. על פי עולם הדימויים בו הנשים פדו את צרפת באמצעות סבלן. הייצוג הזה, שהולנד מבנה, מתכתב באופן ברור עם הייצוג הנשי של צרפת כישו, בכרזה שנקראה השחרור (La Libération) שחולקה בפרז בימים שלאחר השחרור (Kelly 118). בכרזה שצוירה בצבעי הדגל, כחול-לבן-אדום, על רקע בניינים הרוסים, עומדת מריאן עם מצנפת פירונית, עיניה צופות אל

¹²² הכוונה לרשת בראשה עמד Missak Manouchian.

האופק ועל ידיה פצעי סטיגמטה (שם). קלי מציין שהקונוטציה הנוצרית של מריאן-צרפת כישו המעונה היא יוצאת דופן באיקונוגרפיה הצרפתית הרפובליקנית, אבל ניתן לראות בה כחלק מהניסיון לעודד תהליך התפייסות בתוך צרפת לאחר המלחמה.¹²³ מעניין לראות, שבמקום לבחור בייצוג של דמות הקדושה החילונית, שתואמת את האתוס הרפובליקני (Dermenjian, Guilhaumou, Lambert & Lapied 1), הניסיון של הולנד ליצור קונצנזוס עובר דווקא דרך ייצוג מעולם הדימיון הנוצרי.

ייצוג דמותן של טיליון ודה גול אנטוניזו כקדושות וכמרטריות הוא ייצוג אופייני לגיבורות נשים, המוצגות לעיתים קרובות, בקונוטציה דתית, בייחוד בהקשר של הקרבה (Cassagnes-Brouquet & Dubesset 14). זוהי חלק מהמגמה לייצוג גיבורות נשים בצורה פאסיבית, עובדה התורמת ליצירת פער בין אקט ההתנגדות האקטיבי של הגיבורה הנשית, לבין אופן ההנצחה שלה כדמות נשית פאסיבית, כפי שניתן לראות במקרה של טיליון ודה גול אנטוניזו, (Sniter 163). יתרה מזאת, מסורת ייצוג נשים כקדושות וכמרטריות, אינה מבוססת על הכרה באיכויותיה יוצאות הדופן של הגיבורה הנשית, אלא, באופן פרדוקסלי, מדגישה את תווי האופי שנתפסים כאידיאל נשי שגרתי, כמו: מסירות, כוח הרוח, צניעות ורוח התנגדות (בניגוד לאקט ההתנגדות) (Sniter 164; Cassagnes-Brouquet & Dubesset 10-11).

3.3 גיבורי העבר וחותרים על ההווה

פייר ברוסולט וז'אן ז'ה אמנם לא היו זכו להיות חלק מהרפובליקה הרביעית שקמה ב-1946 ולמרות זאת, הולנד מותח קו ישיר בין תרומתם לבין פניה החדשים של הרפובליקה ביום שאחרי המלחמה ועד לימינו. במקרה של זה שהיה שר החינוך בין השנים 1936-1939, הולנד מציין את החותם שהשאיר בתחום החינוך והתרבות.¹²⁴ הישגים חשובים עוד יותר שנוקפו לזכותו של זה היו השינויים והרפורמות במבנה מערכת החינוך ותוכניות הלימוד בצרפת, שעל פי הולנד, נוצרו במטרה להבטיח שוויון הזדמנויות לכולם.¹²⁵ הולנד קושר את הפרויקט של זה עם מערכת החינוך העכשווית בצרפת ומדגיש את חשיבות עיקרון החילוניות בחינוך כאמצעי הכרחי ליצירת אינטגרציה חברתית. האזכור של החילוניות כאמצעי

¹²³ המאמר של קלי עוסק בהבניית גבריות לאחר השחרור.

¹²⁴ הולנד מזכיר את המרכז הלאומי למחקר מדעי (CNRS), המוזיאון לאמנות מודרנית, המוזיאון לאמנויות ומסורות עממית, ארגון התיאטראות הלאומיים, פסטיבל קאן המרכז הלאומי למחקר מדעי (CNRS), המוזיאון לאמנות מודרנית ופסטיבל קאן.

¹²⁵ חלק מהשינויים אליהם מתייחס הולנד היו: חלוקת מערכת ל-3 רמות (חינוך יסודי, חינוך על יסודי וחינוך גבוה), הארכת חובת חינוך החובה מגיל 13 לגיל 14, שילוב הספורט במערכת הלימודים ויצירת מגמות לימוד בחינוך העל יסודי.

לאינטגרציה, בנאומו של הולנד קשור לקונטקסט הפוליטי-חברתי ששרר בצרפת בשעה שהוא נשא את הנאום.¹²⁶

גם ברוסולט, בדומה לזה, מוצג כמי שהותיר חותם על הרפובליקה ושמסריו רלוונטיים גם בהווה. בהתייחסו לכך שברוסולט לא הותיר אחריו תרומה פרלמנטרית, הולנד אומר: "Pierre Brossolette, lui, m'a jamais gouverné, il n'en a pas eu le temps" באמירה זו גלומה ההנחה שלו היה נותר ברוסולט בחיים הוא היה לבטח 'מושל'. זאת למרות שבפועל ברוסולט התמודד פעמיים על מושב בבית הנבחרים ונכשל בכך. אולם, בהיעדר תרומה מוחשית לרפובליקה, שאינה רק בתחום הרוח, הולנד נאלץ להתייחס אל ברוסולט כבעל תפקיד סמלי בלבד, כמי שחזונו סייע לעצב את הרפובליקה, זאת באמצעות הקריאה שלו לרפורמות לחידוש וליצירה של 'רפובליקה מודרנית'.¹²⁷

הולנד עושה אמנם שימוש בדמותם של ברוסולט וזה לקידום אג'נדה מסויימת, אך באופן זה הוא גם מנכיח את השניים בהווה של צרפת. הוא מתאר את דמותם של שני מנהיגים פוליטיים שלמרות אורך חייהם הקצר הותירו את טביעתם בעולם הפוליטי, למרות שרק אחד הצליח לממש, לפחות באופן חלקי, את החזון שלו ביחס לרפובליקה.

3.4. נשים כסמל למוסר, הומניטריות ומסורת

מה שבולט באופן בו מנכיח הולנד את ברוסולט וזה היא האופן בו הוא מתעלם מהקונטקסט הפוליטי בצרפת לפני מלחמת העולם השנייה. בשנים שבין שתי מלחמות העולם, נוכחותן של נשים, בזירה הפוליטית והציבורית בצרפת הייתה מזערית, ולו רק משום העובדה הבסיסית שהן היו משוללות זכויות פוליטיות (Hause). על פי השיח של הולנד, הנשים מאיישות תפקיד אחר בשיקומה של צרפת. בניגוד לגברים,

¹²⁶ במאי 2015, צרפת עדיין ליקקה את פצעי בעקבות סדרה של התקפות טרור ג'הדיסטיות שאירעו בחודש ינואר של אותה שנה. הולנד עצמו מתייחס באופן ישיר לפיגועים הללו בנאומו ומשווה בין השנאה שהניעה את מבצעים לבין השנאה שהייתה מנת חלקו של זה תחת משטר וישי, כבן לאב יהודי, לאם פרוטסטנטית, כבונה חופשי, כחבר בממשלת החזית הפופולרית וכנציג הדמוקרטיה. זה משמש אם כן בו זמנית גם כסמל לשנאת ה'אחר' אבל גם לסמל של עקרון החילוניות, ערך רפובליקני חשוב שמערכת החינוך אמונה על הטמעתו בקרב הנוער הצרפתי. הבחירה בזה (למרות שנעשתה זמן רב לפני ביצוע הפיגועים) משמשת את הולנד כדי למצב את החינוך ככלי החשוב ביותר לשם מאבק באינדוקטרינציה דתית, ולשם קידום השתלבותם של מהגרים בצרפת, שני אתגרים גורליים עבור החברה הצרפתית, בעבר ובהווה.

¹²⁷ ההדגשה של המסרים על נחיצותן של רפורמות ולערכו של החידוש, באה לידי ביטוי, הן בדמותו של ברוסולט והן בדמותו של זה קשורה גם היא לאקלים הפוליטי בו פעל הולנד. בצרפת, בה כל ניסיון לרפורמות, בעיקר כלכליות, נתקל בהתנגדות עזה, הולנד כנשיא הרפובליקה רואה לנכון לגייס את גיבורי העבר, מדינאי בפועל והמדינאי בפוטנציה, כדי לתת לגיטימציה לרפורמות של העתיד:

"La tâche n'est toujours pas finie. Nous devons la mener jusqu'au bout pour un Etat plus simple, pour des territoires équilibrés, pour des procédures modernisées. Réformer pour ne rien refermer, réformer pour progresser, réformer pour avancer, réformer pour transformer."_Holland

התרומה שלהן לא קשורה לקביעת מדיניות הרפובליקה ולא מתאפיינת ברפורמיזם או בחדשנות. התרומה של ז'רמיין טיליון מוצגת בראש ובראשונה כתרומה אינטלקטואלית תיאורטית. כלומר היא הייתה בראש ובראשונה חוקרת, היסטוריונית שחקרה את המחנות הגרמניים ואתנולוגית שניתחה את השלכות הקולוניאליזם, והשתמשה בידע שלה כדי לנסות ולהבין מה עמד מאחורי דפוסי דיכוי, ניצול ואפליה. הולנד מציין שטיליון הביעה סולידריות עם קורבנות עמים מדוכאים ומיעוטים נרדפים ונאבקה למען שוויון זכויות אזרחי, שוויון זכויות לנשים וכבוד אנושי, אולם בפועל, הוא לא מתייחס לאופן בו תרגמה טיליון את המסקנות ממחקריה לפעולה ממשית, מרכיב חשוב בתפיסת העולם של טיליון שראתה שקידמה אידיאל של 'אינטלקטואלים אורגניים'¹²⁸. ומה היה טיב המעורבות שלה במאבקים השונים. מדבריו של הולנד עולה שתרומתה העיקרית של טיליון נותרה בעיקר בתחום התיאורטי של הביקורת והעלאת המודעות:

“Courage quand elle **dénonce** dès 1948 avec David Rousset, l'univers concentrationnaire au-delà du Rideau de fer, car pour elle, il n'y a pas de frontière dans l'horreur. Courage quand elle **dénonce**, dès 1957, la torture en Algérie, la révèle au monde, **dénonce** l'engrenage et la mécanique infernale de la répression aveugle. Courage quand elle rencontre secrètement les dirigeants du FLN lors de la bataille d'Alger parce qu'elle **croit** à une possible trêve et comprend que la paix passe par l'indépendance.”

כפי שניתן לראות, הוא משתמש מספר רב של פעמים בפועל *dénoncer*-לגנות, על מנת לתאר את הפעילות של טיליון, מה שמותיר את התחושה שמדובר בפעולה סימבולית. הוא אינו מתייחס כלל לפירות המוחשיים של הפעילות שלה, דוגמת, יצירת המרכזים הסוציאליים באלז'יר. הוא אמנם מציין את הפגישה שלה עם ראשי החזית לשחרור אלז'יר, אך אינו מספר על תפקידה האקטיבי כמתווכת ביניהם ובין הדרג המדיני הצרפתי, במה שניתן לכנות באופן ברור פעילות דיפלומטית בתחום המדיני (Lacouture 283).

על פי דברים אלה ועל פי ההנחה שלו לגבי המאבקים אליהם הייתה טיליון מתגייסת לו הייתה עדיין בחיים ב-2015 ניתן ללמוד שהוא מייחס לה בעיקר פעילויות להעלאת המודעות לעוולות חברתיים ופוליטיים ולכל היותר פעילות הומניטרית, עוד סטראוטיפ נשי מוכר:

“Aujourd'hui, Germaine Tillion serait dans les camps de réfugiés qui attendent les exilés de Syrie et d'Irak. Elle appellerait à la solidarité pour les Chrétiens d'Orient. Elle se serait sans

¹²⁸ ביטוי שטבע אנטוניו גרמשי (Antonio Gramsci) בחיבורו מחברות כלא, המסביר את התפקיד החברתי של האינטלקטואל בחברה.

doute mobilisée pour retrouver les filles enlevées par Boko Haram au Nigéria. Elle s'inquiéterait du sort des migrants en Méditerranée.”

אם כן, ניתן להסיק שהולנד רואה בתיקון שמציעה טיליון, כזה שאינו מתרכז בתיקון הרפובליקה או החברה הצרפתית, אלא בתיקון אוניברסלי של העוולות האנושיים. הולנד משתמש במושג חמלה (Compassion), כדי לאפיין את הגישה שהנחתה את טיליון. הוא אמנם מנסה לצקת למילה הזו משמעות יותר ממלכתית ופחות נוצרית, ואפילו מזהה אותה עם ערך האחוה הרפובליקני :

“Pour elle, la compassion n'est pas la charité. Elle n'est pas une élégance de l'âme, elle est une force de l'esprit, elle est l'honneur d'une nation. En République, la compassion s'appelle Fraternité ”

אולם, עצם השימוש במושג מהעולם הרגשי, רוחני-דתי ממצב את הפעילות הציבורית של טיליון במישור אחר לגמרי מזה של הגברי, ומותיר רושם שונה לגבי המוטיבציה שהניעה אותה. בעוד שהגברים מהרזיסטנס, דוגמת ברוסלט וזה, מוצגים כעמודי התווך של הרפובליקה, והמוטיבציה שמניעה אותם היא מוטיבציה פוליטית מובהקת, טיליון, על פי הולנד, היא מעין מגדלור מוסרי למין האנושי. היא קידמה ערכי מוסר כלל אנושיים ולא דווקא ערכים שמזוהים באופן בלעדי עם הרפובליקה הצרפתית. הגישה הזו מעידה על האמביוולנטיות שקיימת ביחס לנשים, ומקבלת ביטוי בנאום של הולנד ביחס לטיליון. מחד גיסא, הוא מתאר את האומץ הפוליטי שלה שקיבל ביטוי במאבק שלה נגד מחנות הכפייה בברית המועצות, העניינים באלזיר והפגישה שלה עם ראשי המחתרת האלזיראית. מאידך גיסא, הוא לא מציין חותם ייחודי שהותירה באופייה של הרפובליקה לאחר המלחמה או את ההשפעה שלה שניתן לזהות בצרפת העכשווית. בבחירה להתמקד בממד ההומניטרי בעשייה שלה, טיליון הופכת למייצגת ערכים מופשטים ומידות טובות (virtues), ייצוג המתכתב במידה רבה מתכתב עם אידיאל נשי מסורתי (Agulhon 144).

גם דה גול אנטוניוז, בדומה לטיליון, מתוארת כמי שהונעה על ידי חמלה שמתורגמת על ידי הולנד לערך הרפובליקני אחווה, במסגרת המאבק שלה למיגור העוני. במקרה של דה גול אנטוניוז, הולנד מציין את תרומה הפרגמטית לחקיקה, אך מדגיש שדובר באקט יוצא דופן, משום שהיא לא הייתה מחוקקת.

“Geneviève de Gaulle Anthonioz est sans doute l'une des femmes, elle, qui sans jamais avoir été parlementaire a pu s'exprimer à la tribune de l'Assemblée nationale et donner son nom à une loi : la loi du 29 juillet 1998 relative à la lutte contre les exclusions. ”

נקודה נוספת שחשוב להתייחס אליה היא שתרומתה של דה גול אנטוניז מוצגת באופן עקבי בהקשר לשם המשפחה המיוחס שלה. הולנד מציין מספר פעמים את השם שלה בהקשר לאקטיביזם שלה:

“Elle utilisera son nom, de Gaulle, comme un drapeau pour éradiquer les bidonvilles.”.

נכון שקשה להתעלם משם בעל משקל פוליטי והיסטורי כמו דה גול, אך כתוצאה מההתייחסות החוזרת אליו עלולה לעורר תהיות לגבי לגיטימיות הבחירה בדה גול אנטוניז, ואולי אף לעורר את השאלה האם הבחירה בה קשורה לעובדה ששארל דה גול ציין במפורש שלא היה מעוניין להיטמן בפנתיאון (Le monde 3.7.2017). בכל אופן, הדגש על שם המשפחה של דה גול אנטוניז יש בו אפקט של הקטנה, משום שהוא מדגיש את המורשת והייחוס המשפחתיים שלה במקום לאשר את קיומה כסובייקט עצמאי. במידה רבה, הוא משיב אותה להיות אחינית של, במקום לעמוד בפני עצמה.

3.5. הנצחת נשים או הנצחת סטריאוטיפים מגדריים?

הנקודה הראשונה שעולה מנאומו של הולנד היא ההצגה הבינארית של גברים ונשים. הולנד מעצב את דמותם של חברי הרזיסטנס, גברים מול נשים באופן דיכוטומי, באמצעות שימוש בסדרת דימויים מנוגדים. הגברים מוצגים כגיבורים אקטיביים ואילו הנשים מוצגות כקורבנות פאסיביים, הגברים מוצגים כסמל לחילוניות ואילו הנשים מוצגות כמי שמקיימות קשר אדוק עם האמונה והערכים הדתיים. הגברים מוצגים כמי שמקדמים חדשנות ורפורמה הנשים מיוצגות כמגינות הערכים אוניברסליים המבוססים על מידות טובות נוצריות.

נקודת המוצא של השוני בין הייצוגים, כפי שעולים מנאומו של הולנד, לבין אלה של טיליון קשורה בעולם דימויים שונה. התפיסה הבינארית, שמופיעה מנאומו של הולנד, דומה, במידה מסויימת, לייצוגים המגדריים של צרפת, לאחר התבוסה ב-1940, או למיתוס הרזיסנציאליסטי, המעמידים במרכז את האידיאל הגברי המילטריסטי. בעולם הדימויים הזה, הרזיסטנס היה בראש ובראשונה ארגון גברי, שנועד להציל את צרפת, בעוד שהנשים איישו תפקידים סטראוטיפיים, אימהות, בנות זוג או במקרים יוצאי דופן של גיבורות-קדושות.

טיליון, לעומת זאת, העניקה פרשנות שונה לדימויים של גבריות ונשיות בהקשר לתבוסה. היא ראתה בצרפת שאחרי התבוסה 'צרפת נשית', הלכה למעשה, בהיעדרם של הגברים. ובצרפת הזו, מי שלקח את ההתנגדות לידיו הם מי שנותר בבית: נשים, ילדים וניצולי המלחמה הקודמת שטיליון מגדירה אותם כמעמדות המדוכאים ביותר:

Quel étaient ces gens qui d'emblée, assumèrent les obligations en question ? Évidemment les civils – c'est-à-dire des femmes, des gamins et les survivants de la guerre précédente –, c'est-à-dire des hommes appartenant aux classes le plus décimées du siècle. (A la recherche, 140)

על פי טיליון, החולשה של אלה שנותרו בעורף לא היתה חולשה מהותנית, אלא נבעה מתנאים חברתיים, שבעקבותיהם נדחקו לשוליים. עדות לכך ניתן למצוא בעובדה שבהינתן ההזדמנות, הם השתתפו באופן פעיל בהתנגדות, אפשרות שבמציאות שלפני המלחמה לא הייתה פתוחה בפניהם. דוגמה מובהקת לכך היא הנשים חסרות הזכויות הפוליטיות שאיישו תפקידים חשובים בתקופה הראשונה להתנגדות. אצל טיליון, צרפת הנשית לא נזקקה לגאולה גברית, לא מבחינה מעשית ולא מבחינה סימבולית, משום שהיא לקחה את גורלה לידיה, וייצרה תגובת נגד מיידית כנגד הכיבוש.

מסע השיקום של האומה הצרפתית, בשיח של הולנד, היה מסע לשיקום הגבריות שעבר דרך הגוף הגברי, באמצעות גופם של זה וברוסולט שהוקרב על מזבח המולדת. אצל טיליון הגוף שהוקרב למען המולדת אינו גוף גברי 'קלאסי' – חסון וחזק. זהו גופו של ז'ול אנדריו (Jules Andrieu).¹²⁹ נכה ממלחמת העולם הראשונה, שהיה מסוגל בקושי לצעוד (שם 140). בניגוד לאידיאל שסימל ז'אן זה שעמד זקוף מול רוצחיו, או פייר ברוסולט שקפץ מחלון בניין הגסטאפו, את אנדריו הנכה היה צריך לשאת עד מקום הוצאתו להורג (שם). הגוף החולה והנכה הוא חלק אינטגרלי מהדימוי של 'צרפת הנשית', כפי שטיליון מתארת אותו בפרוטרוט: 'חסר יד אחת (או שתיים), חסר רגל אחת (או שתיים), עיוור בעין אחת (או בשתיים)..' (שם). הגוף הזה אינו מסמל את הרגע בו נגעה האומה בתחתית, אלא את הרגע בו דווקא החלשים והנדכאים בחברה נחלצו כדי להציל את האומה, תוך כדי התגברות על נכותם הגופנית והמגבלות החברתיות שהיו נתונים ונתונות להם, כדי ליצור התנגדות יש מאין.

קיים הבדל חשוב נוסף בייצוגי הגוף אצל הולנד לעומת טיליון. בעוד בשיח של הולנד הגוף הגברי מתפקד כסמל חשוב, הגוף הנשי של טיליון נעדר כמעט לחלוטין.¹³⁰ הולנד מתייחס להיבט הפיזי בהקשר של טיליון, רק בקשר למה שהוא מכנה האומץ הפיזי שנדרש מטיליון בשנים שחיה במדבר. כאשר הוא דן במאסרה במחנה הריכוז, הסבל שלה נותר ערטילאי. בעוד שהגוף המוחשי של טיליון נעדר, הגוף הסימבולי שלה - 'הבשר הסובל של האנושות', מקרב אותה אל מחוזות הקדושה. באופרטה שכתבה, טיליון אינה מתעלמת

¹²⁹ ז'ול אנדריו, בעל שני עיטורי גבורה, נפצע אנושות במלחמת העולם הראשונה. הוא היה פעיל בארגון של סילבט לילו, שהיה חלק מרשת מזויאון האדם. הוא נעצר ביוני 1941, והוצא להורג בינואר 1942.

¹³⁰ דווקא בהקשר של דה גול אנטוניז יש יותר התייחסות להיבט הגופני. היא מתוארת כמוכה, חולה, כמעט עיוורת. ביחס אליה, ישנה גם התייחסות למציאות הסבל הכללי של האסירות ברבנסברוק: ריח הבשר השרוף, האלימות שנשים קורבנות שלה, הניסויים הרפואיים והעיקור. יתכן שבמקרה של הדימוי של דה גול, כמי שהיתה ידועה כבת למשפחה קתולית אדוקה שהייתה פעילה בארגון שהיה בעל אופי נוצרי, לא נדרש מאמץ רבה כדי להפוך אותה לדמות קדושה דתית.

מהגוף הנשי, להיפך היא מתייחסת אליו בהרחבה כגוף ממשי, בשר ודם, על כל עליבותו, על חולשותיו ועל צרכיו. היא לא מתעלמת גם מהממד המיני של הגוף 'הנשי' ומתייחסת לאובדן היצר המיני של האסירות במחנה. היא גם לא חוששת להתייחס, בצורה אנושית ומכבדת, לנושא הנפיץ כמו סוגיית הזהות המינית הלסבית של אסירות במחנה, ותאווותיהן המיניות.

ממד נוסף הקיים בהנצחת חברי הרזיסטנס הוא חוסר הטרוגניות. בניגוד לדימוי ההטרוגני, היחסי, של חברי הרזיסטנס בזכרון של טיליון¹³¹, נראה שארבעת חברי הרזיסטנס קורצו מאותו חומר, והם מסמלים סוגים שונים של אליטות חברתיות צרפתיות. הבחירה דווקא בשתי נשות רזיסטנס שהן ניצולות מחנות, מעבר לממד המגדר, מנכיחה את נרטיב המחנות של הרזיסטנס, שנעלם מסוף שנות ה-60, כאשר היהודים החלו לאייש באופן כמעט בלעדי את דמותם של 'ניצולי המחנות' בזכרון הקולקטיבי (Wieviorka). דימוי זה התאזן בהמשך עם כניסתה של סימון וייל לפנתיאון ב-2018.

¹³¹ וידאל נאקה מצביע על כך שרבנסברוק מייצג בעיקר את נרטיב המחנות של חברי הרזיסטנס (Vidal-Naquet).

בעבודה זו בקשתי לבחון את כתיבתה של ז'רמין טיליון על ההתנגדות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בטקסטים שונים שלה שמתייחסים לפעילות ההתנגדות שלה. מכתבתה של טיליון עולה שהיא מעולם לא הכפיפה את עצמה לתפיסות המגדר שהיו מקובלות בתקופתה, לא כחוקרת צעירה שבילתה תקופות ארוכות במדבר הסהרה עם שבטים נודדים, ולא כאשת רזיסטנס שהקימה ארגון התנגדות בימים הראשונים לכיבוש. היא ראתה בעצמה שווה בין שווים ולא ניתן למצוא אצלה אזכור לתחושות אפליה או קיפוח בשל היותה אישה. אין ספק שהדבר קשור לאתוס השוויון הצרפתי שהרחיק את הנשים הצרפתיות מאידיאולוגיות פמיניסטיות (Ozouf, Les mots). אולם, למרות זאת, טיליון הייתה מודעת לכך שהסטטוס החברתי שלה היה פריבלגי, ובניגוד אליה, נשים רבות סבלו מדיכוי ומשוליות בחברה. ניתן ללמוד זאת מהניתוחים שלה לגבי מצבן של הנשים בחברה הצרפתית, לאחר התבוסה ב-1940, כמו גם מהטקסטים שלה על הנשים במזרח התיכון. היא גילתה רגישות עצומה כלפי הנשים הללו, והבינה שיש צורך לפעול למען שיפור מעמדם. חשוב לציין שרק בשנותיה המאוחרות, בראיון טלוויזיוני, כאשר טיליון התבטאה ביחס לאתגרים שעומדים בפני האנושות, והדגישה את חשיבות החינוך עבור גברים ונשים בו זמנית, היא השתמשה באופן מפורש במונח 'פמיניזם'.

A l'heure actuelle, l'espèce humaine ne survivra que si elle est féministe. Nous sommes condamnés ou à la destruction de notre planète ou à l'éducation et par conséquent à l'éducation de femmes. (L'honneur de vivre 2015)

העובדה שטיליון השתמשה במונח זה, בצורה טבעית, קשורה מן הזמן לרוח הזמן. אבל, ניתן לומר שבדרך חייה, ובתפיסת עולמה טיליון גילמה תמיד אידיאל פמיניסטי, גם אם מדי פעם ניתן לזהות אצלה עמדות שמרניות.

כאשר מנתחים את התפיסה של טיליון לגבי המחקר, מזהים אצלה רוח פמיניסטית. ניתן לראות במודל המחקרי שטיליון הציעה, ששילב יחדיו את האישי עם הכללי, את הסיפור הגדול עם הקטן, וערער על ההפרדה בין אישי לציבורי, מודל פמיניסטי, אלטרנטיבי למודל ה'מדעי' הגברי. למייר טוענת שבסוף חייה, טיליון הביעה חרטה על שנכנעה ל'מדע', והסירה כל שמץ של מידע אישי ממאמריה המדעיים. היא גם טוענת שגישה זו מייצגת את הגישה שאפיינה את החוקרות-האתנולוגיות, שהתבססו בדיסציפלינה, בשנים שלפני המלחמה. אלה הקפידו לפרסם חיבורים מדעיים בלבד, ולא כל סוגה אחרת, כדי לבסס את הלגיטימיות שלהן (Lemaire 9). קריאה בטקסטים של טיליון מציגה תמונה מורכבת יותר. טיליון אכן העלימה את קולה האישי מהטקסטים המוקדמים שלה, אולם הנוכחות שלה בולטת בטקסט רבנסברוק, לא רק כעדה, אלא בנימה, בהומור שמשתרבב ובמבנה הטקסט. ללא ספק אופן הכתיבה של טיליון אינו

מייצג כתיבה מדעית קלאסית, כפי שאנו מכירים. היא לא נמנעה משילוב הפן הסובייקטיבי בטקסטים שלה, מחשש שתואשם ב'חוסר מקצועיות נשית'. להיפך, טיליון מדגישה את ריבוי התפקידים שלה, כחוקרת וכעדה בכך יוצרת ריבוי זהויות, מוטיב השב בכתיבת נשים.

לסיום, ביחס לסוגיית הנצחת טיליון בפנתיאון, ניתן לומר שהבחירה להכניס את טיליון לפנתיאון הייתה מבוססת על היותה אישה יוצאת דופן שיכולה לשמש כאידיאל לנשים ולגברים. לעומת זאת, השיח שליווה את הכנסתה לפנתיאון, שהוא שיח שרווח בחברה, חוטא לדמותה של טיליון משום שהוא מנציח אותה באמצעותה סטראוטיפיים נשיים, והופך אותה למעין דמות של קדושה דתית, למרות שהיא עצמה לא ראתה בעצמה אדם מאמין והצהירה על כך שאיבדה את האמונה באל במחנות (Deux files qui se croisent 1974).

סוגיית הנשים בפנתיאון היא סוגייה שראוי להעמיק במחקרה. מאז 2015, הוכנסו לפנתיאון 3 נשים, שתיים מהן היו נשות רזיסטנס. ב-30 לנובמבר, יוכנס לפנתיאון ארונה של אשת רזיסטנס נוספת, ג'וזפין בייקר (Joséphine Baker). באידיאל שמגלמת בייקר, זמרת, שחקנית, ואשת רזיסטנס, ממוצא אמריקאי, ניתן לזהות המשכיות וחידוש ביחס לדמותה של טיליון. המשותף בין שתי הנשים הוא כמובן חברותן ברזיסטנס, שללא ספק ממשיכה להקנות מעמד מיתי בחברה הצרפתית. השוני ביניהן נובע מהעובדה שבייקר נבחרה דווקא כדי לסמל גיוון והטרוגניות.¹³² ללא ספק, יש לברך על הבחירה להכניס לפנתיאון נשים, כדי לנסות ולתקן את חוסר ההכרה בפועלן ותרומתן לחברה. אולם, בחינה של הנרטיב שליווה את הקאנוניזציה של טיליון, מציבה את השאלה מה הם הקריטריונים לבחירת הנשים הדגולות (Les Grandes Femmes) ואילו אידיאלים הן מייצגות. השימוש בנשים ככלי פוליטי, או ככלי להעברת מסרים באופן החוטא לאישיותן או למפעל חייהן, פוגעת בתיקון המיוחל. טוויט הדימוי השמרני סביב דמותה ז'רמיין טיליון לא הייתה קשה במיוחד, משום שהיא מעולם לא הייתה סמל לחדשנות או לערעור על המוסכמות, בעיני הציבור הרחב, שמרביתו לא התוודע לכתיבה או למחשבתה. במהלך תהליך הקאנוניזציה שלה, בשנים שלפני מותה, דמותה הובנתה בעיקר כסמל אידיאלי לרפובליקה (Wood 106). לעניות דעתי, התיקון אמיתי של הפנתיאון הצרפתי יעשה רק כאשר תוכנס לפנתיאון אישה שהיא באופן גלוי ומוצהר פמיניסטית, או שהיא מגלמת אידיאל נשי שאינו מתיישב עם גבולות המגדר השמרניים. עולה השאלה, האם האומה הצרפתית בשלה לכך?

¹³² בייקר מגלמת אידיאל גיוון בשל מוצאה האמריקאי, צבע עורה הכהה והעובדה שהיא באה מתחום הבידור ולא מעולם הרוח או הפוליטיקה.

Tillion, Germain. "Réflexions sur l'étude de la déportation (A propos des documents allemands confrontés avec témoignages des déportés)". *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, 4. 15/16 (Juillet/Septembre 1954) : 3-38.

---, "Première Résistance en zone occupée : Du côté du réseau 'Musée de l'Homme-Hauet-Vildé'." [1958] *Esprit* 261 (2) (Février 2000) : 106-124.

---, Ravensbrück. [1988]. Paris : Points, 2015.

---, La traversé du Mal. [1997] Paris : Arléa, 2015.

---, A la recherche du vrai et du juste : A propos rompus avec le siècle. Paris : Seuil, 1999.

---, Opérette à Ravensbrück : Verfügbar aux enfers. Paris : Points, 2007.

---, Fragments de vie, Paris : Points, 2009.

Agulhon, Maurice. "Marianne réflexion sur une histoire." Annales historiques de la Révolution française 289. (Juillet-septembre 1992): 313-322.

Andrieu, Claire. "Les résistantes, perspectives de recherche." Le Mouvement social 180 (Juillet-Septembre 1997) : 69-96.

---, "Women in the French Resistance: Revisiting the Historical Record." French Politics, Culture & Society 18.1 (Spring 2000) : 13-27.

---, "Avant-Propos." Germaine Tillion. Opérette à Ravensbrück : Verfügbar aux enfers. Paris : Points, 2007. 7-26

---, "Réflexions sur la Résistance à travers l'exemple des Françaises à Ravensbrück." Histoire@Politique 2.5 (2008) : 1-24.

Azéma, Jean-Pierre, ed. Jean Moulin face à l'Histoire. Paris : Flammarion 2000

Bard, Christine. "Histoire des femmes au défi de la déportation." Histoire@Politique 2.5 (2008) : 1-19.

---, Les filles de Marianne : histoire des féminismes 1914-1940. Paris : Fayard 1995

Blanc, Julien, Au commencement de la Résistance : Du côté du musée de l'Homme 1940-1941. Seuil 2010.

---"Une pionnière de la Résistance en zone occupée." Le siècle de Germaine Tillion. Ed. Tzvetan Todorov. Paris : Seuil, 2007. 61-82

Cassagnes-Brouquet, Sophie & Mathilde Dubesset. Clio. Femmes, Genre, Histoire 30 (2009) : 7-16.

Conklin, Alice. "L'ethnologie militante de l'entre deux guerres." Le siècle de Germaine Tillion. Ed. Tzvetan Todorov. Paris : Seuil, 2007. 39-60.

Calderone, Amélie. "Au croisement du vaudeville anecdotique et de la féerie : Naissance du genre de la revue de fin d'année sous la monarchie de Juillet." Revue d'Histoire du Théâtre. (2015) : 1-20.

Capdevila, Luc & Fabrice Virgili. "Guerre, femmes et nation en France (1939-1945)." Hal archives.ouverts.fr 2000.

<http://www.ihtp.cnrs.fr/spip.php%3Farticle511.html>. ffhalshs-01360437

Carasso, Françoise. "Style de Germaine Tillion : Pertinence et impertinence." Le Genre humain 59.1 (2018) : 55-69.

Conan, Eric & Henry Russo, Vichy un passé qui ne passe pas. Paris : Fayard 1996

Cordier, Daniel. L'inconnu du panthéon. 3 tomes. Paris : Jean-Claude Lattès, 1994.

Delbo, Charlotte. Aucun de nous ne reviendra. Paris : Les Éditions de Minuit, 1995

Diamond Hanna, Women and second world war in France 1939-1948. UK : Routledge, 1999.

Douzou, Laurent. "La résistance française en quête d'un héros éponyme (1942-1996)." La France démocratique. Mélanges offerts à Maurice Agulhon. Paris : Publications de la Sorbonne, 1998. 431-440.

Dunant, Ghislain & Kathryn Lachman "Charlotte Delbo: Writing the Deportation." The Massachusetts Review 60.4 (Winter 2019): 601-618.

Forget, Nelly & Nancy Wood. "Notice biographique." Le siècle de Germaine Tillion. Ed. Tzvetan Todorov. Paris : Seuil, 2007. 11-31.

Fortier, Corinne. "Germaine Tillion, Une femme ethnologue engagée." Yacine Tassadit. Germaine Tillion, une ethnologue engagée. Paris : Non-Lieu Editions, 2019. 171-181.

Garcia, Patrick. "Métamorphoses et significations d'un rituel." Germaine Tillion d'Allègre au Panthéon : Actes de la journée d'hommage à Germaine Tillion Allègre 28 mars 2015. Allègre : Editions de l'association Germaine Tillion mémoires d'Allègre, 2016. 23-48

Gorrara, Claire. Women's representations of the occupation in post-'68 France. UK : Longman, 1998.

Guillon, Jean-Marie. "La résistance 50 ans après et deux mille titres après." Ed. Jean-Marie Guillon and Pierre Laborie. Mémoire et Histoire : la résistance. Toulouse: Privat, 1995.

Hause, C. Steven, "More Minerva than Mars: The French women's rights campaign and the first world war". Behind the lines gender and the two world wars. New Haven and London: Yale University Press, 1987. 99-113.

Hoffman, Stanley. Decline or renewal? France since 1930s. New York: The Viking Press, 1974.

Huften, Olwen. "Femmes / hommes : une question subversive." Passés recomposés : Champs et chantiers de l'histoire. Ed. Jean Boutier & Julia Dominique. Paris : Éditions Autrement, 1995. 235-242.

Kedward, Harry Roderick. Resistance in Vichy France. Oxford University Press 1978.

Kelly, Michael. "The reconstruction of masculinity at the liberation." The liberation of France: Image and event. Ed. H.R Kedward & Nancy Wood. Washington D.C: Berg Publishers, 1995.117-128.

Laborie, Pierre. "Historiens sous haute surveillance." Esprit 198.1. (Janvier 1994) : 36-49.

---, Résistants vichyssois et autres: l'évolution de l'opinion et des comportements dans le Lot de 1939 à 1944. Toulouse : Editions du CNRS, 1980.

Lacouture, Jean. Le témoignage est un combat : une biographie de germaine Tillion. Paris: Seuil, 2000.

Landes Joan B. Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France. New-York : Cornell University Press, 2003.

Lemaire, Marianne. "La chambre à soi de l'ethnologue : Une écriture féminine en anthropologie dans l'Entre-deux-guerres." L'Homme 200 (2011). 1-29.

Loubes, Olivier. Jean Zay. France : Armand Colin 2012

Machen, Emily. "Soldiers of Faith behind the Lines: religious women and community patriotism during the First World War in France." Women's History Review 22.1. (2013) : 31-50.

Mannarino, Damien. "La mémoire déportée." Revue d'Histoire de la Shoah. 1.162. (1998) : 12-42.

Mezzasalma Philippe. "L'Adir, ou une certaine histoire de la déportation des femmes en France." Matériaux pour l'histoire de notre temps 69. (2003) : 49-60.

Mongin, Olivier. "Lucidité, obstination, amitiés : les vies politiques de Germaine Tillion." Esprit 414.5 (Mai 2015) : 58-69.

Mosse, L. George. *Fallen Soldiers*. New-York: Oxford University Press, 1990.

Neau-Dufour, Frédérique. L'autre de Gaulle, Geneviève de Gaulle Anthonioz. Paris: Les Editions du Cerf, 2004.

Ozouf, Mona. Le panthéon : l'école normale des morts. Les lieux de mémoire : La République. Ed. Pierre Nora. Paris : Gallimard, 1984. 139-166.

---, Les Mots des Femmes : Essai sur la Singularité Française. Paris : Fayard, 1995.

---, 'La résistance au panthéon !' Le monde. 13 décembre 2013

Pollard, Miranda. *Reign of Virtue: Mobilizing Gender in Vichy France*. University of Chicago Press, 1998.

Quesney, Cécile. "Le Verfügbar aux Enfers : études et mises en scène contemporaines." Revue musicale OICRM 3.2 (2016): 78-98.

<https://doi.org/10.7202/1060108ar>

Reid, Donald. "Available in Hell: Germaine Tillion's Operetta of Resistance at Ravensbrück." French Politics, Culture & Society 25.2 (Summer 2007) : 141-150.

Ripa, Yannick, "Berty Albrecht, la secrétaire de...". Femmes d'exception Les raisons de l'oubli. Paris : Le cavalier bleu éditions, 2018

Roussio Henry. Le Syndrome de Vichy - de 1944 à nos jours [1987] Paris : Points, 2016.

Schwartz, Paula. "Redefining resistance. Behind the lines: Gender and the two world wars." U.S.A: Yale University Press, 1987.

---. "Partisans and Gender Politics in Vichy France." French Historical Studies 16.1 (Spring 1989): 126-151.

---. "Résistance et différence des sexes : bilan et perspectives." *Les femmes dans la résistance en France 2003*. Ed. Mechthild Gilzmer, Christine, Levisse-Touzé & Stefan Martens. Paris : Tallandier Editions, 2003. 71- 86.

Semelin, Jacques. Sans armes face à Hitler : la résistance civile en Europe (1939-1943). Paris : Payot, 1989.

Sniter, Christelle. La gloire des femmes célébrées. "Métamorphoses et disparités de la statuaire publique parisienne de 1870 à nos jours." Sociétés & Représentations 2.26 (2008) : 153-170.

Thalmann, Rita. "L'oubli des femmes dans l'historiographie de la Résistance." Clio. Femmes, Genre, Histoire 1 (1995) : 11-19.

Thatcher, Nicole. "La Mémoire de la Deuxième Guerre mondiale en France et la voix contestataire de Charlotte Delbo." French Forum 26. 2 (Spring 2001): 91-110.

Thébaud, Françoise. "Résistances et libérations." Clio. Femmes, Genre, Histoire 1 (1995) : 11-19.

Vidal-Naquet, Pierre. La justice et la patrie. Le siècle de Germaine Tillion. Ed. Tzvetan Todorov. Paris : Seuil, 2007. 213-222.

---. Réflexions sur trois Ravensbrück. Le siècle de Germaine Tillion. Ed. Tzvetan Todorov. Paris : Seuil, 2007. 135-148.

Virigili, Fabrice. La France "virile" : Des femmes tondues à la Libération. Paris : Payot, 2003.

Wieviorka Annette, "La construction de la mémoire du génocide en France." Le Monde Juif 4.149 (1993) : 23-38

Wood, Nancy. Germaine Tillion, une femme-mémoire, d'une Algérie à l'autre. Paris : Edition Autrement, 2003.

Wormser-Migot, Olga. Le système concentrationnaire nazi. 1933-1945. Presses Universitaires de France, 1967.

Yuval-Davis, Nira. Gender and Nation. London: Sage, 1997.

Zancarini-Fournel, Michelle. "'Femmes de peu', femmes publiques, héroïnes du XXe siècle. Espace d'expérience et horizon d'attente." Raison présente 140.4 (2001) : 21-36.

לאוב, דורי. "אירוע ללא עד : אמת עדות והשרדות." עדות : משבר העדים בספרות , בפסיכואנליזה ובהיסטוריה. שושנה פולמן ודורי לאוב (תרגום : דפנה רז) תל אביב : רסלינג , 2008 . 83-96.

Leleu Sylvette, Maitron site d'un ensemble des dictionnaires biographiques du mouvement ouvrier. 20 Sept 2021.

<https://maitron.fr/spip.php?article179358>

De Gaulle, Charles. L'appel du 18 juin.

<https://www.cher.gouv.fr/content/download/12058/81263/file/Appel+du+18+juin+1940.+de+Gaulle.pdf>

“Deux fils qui se croisent” Un certain regard. ORTF&INA. 14.9.1974

<https://madelen.ina.fr/programme/germaine-tillion-1-deux-fils-qui-se-croisent>

”Entretien avec – Germaine Tillion.” Radio France. 1975

<https://madelen.ina.fr/serie/entretiens-avec-germaine-tillion/player/phd99225639/s1e1-sans-titre>

“L'honneur de vivre”.INA. 26.5.2015

<https://madelen.ina.fr/programme/lhonneur-de-vivre>

Abstract

In the years that followed World War II, women's contributions to the resistance effort were widely ignored, in France. One of the main reasons for this was the dominance of Gaullist narrative in the French collective memory, which imposed a limited and militarist definition of resistance. With the collapse of the Gaullist myth in the early seventies, a new path was paved to reassess wartime memories, and new alternative narratives emerged. Women authors were also influenced by this movement and published their own accounts of their wartime experiences. In the area of historical writing, the actual change took place in the late eighties and early nineties. Historical research published during this period, began reassessing the extent of women's participation in the resistance effort and the significance of their roles. Another important development was the rise of second-wave French feminism, after 1968. This created new research perspectives and new theoretical frameworks that allowed hegemonic narrative to be criticized. It also provided tools for investigating the symbolic role of women in national imagery and ideological discourse about the war.

This paper aims to examine Germaine Tillion's writings about her resistance activity in order to study her reconstruction of war narrative and her opinions about the position of women in French resistance. Tillion is an ideal case study typifying French women's wartime memories, since her writings combine literature, scholarly pieces and first-hand account. Tillion uses both her ethnological training and her personal experience during of war to create a new research model that combines historical documentation and survivors' testimonies.

Tillion's writings constitute a remarkable source of information about the first resistance organizations in occupied France, and about the part women played in creating them as well as women's commitment to the struggle against the Nazis. Tillion's writings also provide us with an idea of some uniquely female resistance strategies, employed by Tillion and her fellow women resistance fighters, in France and in the concentration camp of Ravensbruck. One of the most astonishing acts of resistance can be found in the operetta 'Le Verfügar aux Enfers' ('Available in Hell'), written by Tillion and her friends, while they were incarcerated in

concentration camp. This operetta is a pure expression of resistance to Nazi oppression and to all of those who try to ignore individuals' voices in the name of 'science'.

Finally, this paper deals with the reception of Tillion as a resistance hero and her pantheonization. The way in which Tillion was canonized and transformed into a national symbol tells us a lot about the reasons why women are raised to this position and about the reconstruction of women's image in national memory. Tillion was pantheonized as part of the process of rehabilitating the position of women in French collective memory. But, on the occasion of her pantheonization, the French president François Hollande gave a speech that was dominated by stereotyped gender representations present in social discourse and in French national imagery. She was immortalized as a Christian saint and the picture that was painted of her was dominated by classic feminine virtues such as self-sacrifice and humaneness. I argue that these kinds of perceptions are diametrically opposed to Tillion's own thought and beliefs.